

v jiných zemích se ani zde nedalo popřít velké nadšení a minimální odpor. Na počátku byla tato válka prostě populární.

Ve všech znepřátelených zemích byli vojáci odjíždějící na frontu na nádražích doprovázeni jásajícími davy lidí. Slzavé loučení matek, žen a dětí bylo doprovázeno vlasteneckými písněmi a opojnou vírou v rychlé vítězství a brzké shledání. Přesto mnoho, a možná většina záložníků, kteří odjížděli do boje, opouštělo své domovy, farmy, kanceláře a továrny s určitým zdráháním a obavami, nehledě na to, jaké představení předváděli svým rodinám a přátelům. Sami sebe i své milované utěšovali tím, že „do Vánoc bude po všem“. Jen pár jedinců bylo ve svých předtuchách tak jasnozřivých jako rakouský politik a historik Josef Redlich, který 3. srpna 1914 sledoval tisíce záložníků odjíždějících z vídeňského severního nádraží na frontu: „Plačící matky, ženy a nevěsty: jaké utrpení mají před sebou.“

Mobilizace se řídila jízdami řády. Němci vypravili na frontu jedenáct tisíc vlaků, Francouzi sedm tisíc. K bojovým liniím museli být dopraveni i koně – obrovský počet koní. Rakušané, Němci a Rusové mobilizovali téměř 2,5 milionu koní, Britové a Francouzi ještě o stovky tisíc více. Armády roku 1914 se ve své závislosti na koňské síle příliš nelišily od svých předchůdkyň z napoleonské doby.

Uniformy měly tou dobou už většinou nevýraznou khaki nebo šedou barvu. Francouzi však šli do války oděni v zářivě modrých kabátcích, červených kalhotách a červenomodrých čepicích z dřívějších dob. A žádný vojenský tlumok neobsahoval v srpnu 1914 ochrannou ocelovou helmu – ty začaly být vydávány francouzským a britským vojákům teprve v roce 1915 a německým vojákům ještě o rok později – nebo plynovou masku, jež se měla brzy ukázat nezbytnou, i když nedostatečnou ochranou proti novým smrtícím zbraním.

Armády, které šly v roce 1914 do války, byly armády 19. století. Měly však vybojovat válku 20. století.

2 VELKÁ KATASTROFA

„Tiché davy lidí. (...) Regimenty maširují kolem nich za doprovodu svých kapel; pomni, že všichni tito muži kráčejí na jatka.“

Z deníku Michela Cordaye, státního zaměstnance,
Paříž 14. července 1915

Po srpnu 1914 se už nešlo vrátit do předchozího stavu. Novému století sice bylo v té době skoro čtrnáct let, avšak teprve po vypuknutí konfliktu, který se brzy stal známým jako „Velká válka“, 20. století v Evropě skutečně začalo. Roky, jež uplynuly od kalendářního data oznamujícího začátek století až do počátku této katastrofální války, náležely ještě k předchozí éře. To, co přišlo po srpnu 1914, byl začátek nového, daleko hrozivějšího věku.

TRAGÉDIE SE PROHLUBUJE

Dva roky před válkou popsal hamburský učitel a protiválečný spisovatel Wilhelm Lamszus ve svém románu nazvaném *Das Menschenschlachthaus (Lidské jatky)* hrůzu a brutalitu dobře promazaných vražedných strojů, jež budou v příští válce zabíjet v nevídaném měřítku. Bylo to hrůzyplně výstižné proroctví. O osm let později vydal Ernst Jünger, své vlasti vášnivě oddaný německý důstojník, jenž s nadšením a velkou odvahou velel na frontě oddílů vojáků téměř po celou dobu války, jedno z nejpůsobivějších literárních děl napsaných o první světové válce, které nazval *In Stahlgewittern (V ocelové bouři)* a jež se stalo bestsellerem. Stěží by si byl mohl vymyslet lepší název pro dobu, s níž byli konfrontováni evropští vojáci po dobu čtyř válečných let.

Obě tyto knihy, jedna napsaná před oním katastrofickým konfliktem a druhá po něm, zachycují základní aspekty tzv. Velké války. Tato válka byla víc než kterýkoli předchozí konflikt válkou průmyslového masového zabíjení. Proti vražedným strojům byla nasazována lidská těla. Vojáky čekalo těžké dělostřelectvo, kulomety, rychlopalné zbraně, minomety, vysoce účinné trhaviny, granáty, plamenomety a bojové plyny.

Moderní zbraně nasazované ve stále větším počtu působily neosobní smrt a destrukci v dosud nevídaném měřítku. S ohromnými ztrátami na lidských životech se při plánování mohutných ofenziv počítalo. Dělostřelectvo a šrapnely byly nejčastějšími příčinami smrti vojáků na bitevním poli, avšak nespočet vojáků zemřel i na zranění a nemoci způsobené otřesnými bojovými podmínkami.

V této válce jako hnacím mechanismu technologických změn byly zaváděny nové zbraně a metody masového zabíjení, jež předznamenávaly tvář budoucnosti. Bojový nervový plyn se začal široce používat od roku 1915, poté co jej Němci nasadili na jaře toho roku při útoku na spojenecké pozice u Yprů. Tanky vyjely poprvé na řece Sommě v rámci britské ofenzivy v roce 1916 a v roce 1918 už byly používány v hlavních bitevních formacích. Od roku 1915 se staly významnou zbraní německých válečných akcí proti loďstvu Dohody ponorky, které změnily podobu války na moři. A v neposlední řadě rychlý rozvoj leteckých technologií vystavil civilisty ve městech i vojáky na frontě hrůzostrašnému zážitku bombardování ze vzduchu, jehož předzvěstí byly bomby shozené 6. srpna 1914 na belgické město Liège z německé vzducholodi Zeppelin. Civilní obyvatelstvo vystavené bombardování i mnoha dalším způsobům boje bylo nyní zavlečeno do války dříve nevídaným způsobem, a to jako pracovní síla i jako cíl nepřátelských útoků. Válečná propaganda využívala masmédiá k vyvolání nenávisti u celých národů. Znepřátelené státy mobilizovaly obyvatelstvo novými způsoby. Válka se stávala totální. Francouzský tisk razil v roce 1917 termín „totální válka“ (*la guerre totale*), aby vystihl skutečnost, že se fronta spolu se zázemím spojily ve válečném nasazení.

Navíc byla tato válka, ač měla epicentrum v Evropě, poprvé v historii skutečně globálním konfliktem, který postihl všechny kontinenty. Částečně to odráželo hranice globálního britského impéria a také Francie; do války mobilizovaly vojáky ze svých držav obě země. Britská dominia Austrálie, Nový Zéland a Jižní Afrika vstoupila do války na podporu Británie už v srpnu 1914. Afričané a Indové byli naverbováni, aby bojovali v evropské záležitosti s vysokými ztrátami na životech. Na straně Dohody bojoval jeden milion Indů, mnoho z nich v Africe a na Blízkém východě. Francie ze svých kolonií povolala přes 600 tisíc mužů, hlavně ze západní a severní Afriky. Více než dva miliony Afričanů sloužily v armádě nebo byly najaty na práci. Asi deset procent z nich válku nepřežilo. Úmrtnost mezi nádeníky – kteří byli ve velkém počtu nasazeni ve východní Africe jako nosiči těžkých nákladů – byla dvakrát vyšší, a dokonce ještě vyšší než úmrtnost britských vojáků ve válce.

Jako tomu bývá u většiny válek, i tuto válku bylo snazší rozpoutat než zastavit. Namísto toho, aby byli vojáci do Vánoc živi a zdraví doma, jak se snažili namluvit svým milovaným (i sami sobě), do té doby už přes čtvrt milionu francouzských vojáků padlo. Celkový počet obětí (padlých, zraněných a zajatých) dosáhl na konci listopadu 450 tisíc. Britské ztráty čítaly v té době 90 tisíc padlých, tedy víc, než jich bylo původně odvedeno. Rakousko-uherský počet obětí přesáhl 300 tisíc mužů už v prvních bitvách proti Rusům v Haliči v srpnu a v září, a celkem dosáhl během prvních pěti měsíců války na východní frontě půl milionu. Německo ztratilo 800 tisíc mužů do konce roku, přičemž 116 tisíc z nich padlo (tedy více než čtyřikrát tolik než ve francouzsko-pruské válce v letech 1870–1871). Ruské ztráty v první fázi války byly nejvyšší ze všech. V prvních devíti měsících Rusko ztratilo téměř dva miliony mužů, z toho 764 tisíc jich upadlo do zajetí. Vzhledem k velikosti armád bylo obětí v řadách válčících stran v roce 1914 víc než v kterémkoli dalším období této války.

Poté, co Německo napadlo Belgie, začalo téměř okamžitě docházet i k obětem z řad civilního obyvatelstva. Když německá vojska v prvních týdnech války procházela Belgií, bylo zabito, brutálně týráno nebo deportováno přes šest tisíc civilistů, včetně žen a dětí. Vojenský výcvik vstřípil německým vojákům paranoidní strach z partyzánského odboje. Vojáci, kteří byli často šířeni nenávistí, civilisty kolektivně obviňovali z předpokládaných (a většinou imaginárních) akcí odstřelovačů nebo z incidentů, při nichž byla nechtěná palba z vlastních řad omylem považována za nepřátelský útok. Kolektivní „trest“ byl používán dokonce i tehdy, když bylo vojákům známo, že jsou jejich oběti nevinné.

Když v klíčové bitvě na Marň ve dnech 6.–9. září Francouzi zastavili německý předvoj asi 50 kilometrů před Paříží, celá strategie rychlého vítězství založená na Schlieffenově plánu (podle kterého měli Němci rychle porazit Francii, než se obrátí na Rusy) ztroskotala. Vhodná doba pro rychlé ofenzivy tím na západě skončila. Rozkaz dne zněl: obrana. Vojska na obou stranách začala budovat zákopy – zpočátku primitivní, později daleko propracovanější obranný systém. Netrvalo dlouho a zákopy se táhly téměř nepřetržitě od pobřeží Lamanšského průlivu až ke švýcarským hranicím. Velká část vojsk se musela přizpůsobit stěží popsatelné realitě existence v zákopech – bahnitých pastech plných různého hmyzu a parazitů, vybudovaných v klikatících se řadách a chráněných velkými koly ostnatého drátu, s postranními příkopy vedoucími ke skladům a polním nemocnicím. Koncem září se na západní frontě vytvořila patová situace, která zde přetrvávala po další čtyři dlouhé roky.

Obrovské počáteční ztráty nepřesvědčily žádnou z válčících mocností k tomu, aby se pokusila válku zastavit. Všechny měly totiž k dispozici velké rezervy mužů v záloze. Jelikož strategické myšlení v podstatě na všech bojujících stranách zahrnovalo oslabení nepřítele, až nebude schopen bojovat, a protože hlavní cestou k dosažení tohoto cíle bylo nasazování čím dál většího počtu mužů do stále rozsáhlejších útoků proti dobře zakopaným obranným liniím, kolosální krveprolití mohlo neomezeně pokračovat.

Na východě, kde se válka odehrávala na daleko delší a méně zahuštěné frontě a nikdy se nestala tak nehybnou jako na západě, se situace vyvíjela pro Centrální mocnosti daleko slibněji. Pod vedením generála Paula von Hindenburga, povoláného do služby z odpočinku a podporovaného schopným, i když někdy poněkud zbrklým náčelníkem štábu 8. armády generálmajorem Erichem Ludendorffem, uštědřili Němci na konci srpna trpkou porážku ruské 2. armádě poblíž Tannenbergu ve východním Prusku. Němci tu bojovali na domácí půdě a odráželi ruskou invazi. Devastace ze strany Rusů po dvoutýdenním obléhání části východního Pruska jen potvrdila již existující německé předsudky vůči Rusům a přispěla k urputným bojům. Ztráty Rusů byly veliké – celkem téměř 100 tisíc mužů, 50 tisíc padlých nebo zraněných a dalších 50 tisíc zajatých. Jen o něco později, mezi 8. a 15. zářím, v bitvě u Mazurských jezer ztratili Rusové dalších 100 tisíc mužů, z toho 30 tisíc jich bylo zajato. Dále na jihu si Rusové mohli připsat větší úspěch proti Rakušanům při útoku na Halič. Rakušané byli 3. září zaskočeni daleko početnějšími ruskými silami, utrpěli velké ztráty a byli přinuceni k ponižujícímu ústupu.

Stejně jako tomu bylo u Němců v Belgii, přesvědčení vojáků – převážně mylné –, že se civilisté účastní útoků proti jejich oddílům, živilo brutalitu, jež doprovázela ruskou okupaci Haliče. Nejvíce na ráně byli Židé – v Haliči jich žil téměř jeden milion. Největšího násilí se dopouštěli kozáci. Velké množství Židů, kteří si byli vědomi své kritické situace, se před postupujícími Rusy snažilo utéct. V půli srpna začalo docházet k pogromům páchaným nájezdníky. Násilí okupantů se stupňovalo a stovky Židů byly při pogromech zabity. Rabování a znásilňování bylo na denním pořádku. Židovské vesnice byly vypáleny. Ruská armáda zajala jako rukojmí přes tisíc Židů a propouštěla je jen výměnou za vyděračské peníze. Židovský majetek byl konfiskován. Téměř 50 tisíc Židů – a stejně tolik Nežidů – bylo v létě roku 1915 deportováno do Ruska a mnoho z nich skončilo na Sibiři nebo v Turkestánu.

Rakušané měli zažít v prvních týdnech války ještě jednu nepříjemnou porážku, tentokrát nikoli od jiné velmoci, ale ze strany země stojící u zrodu krize, jež se přelila v celoevropskou válku – Srbska. Vojenská akce mající za úkol „potrestat“ Srbsko za atentát spáchaný na arcivévodu Františka Ferdinanda d'Este byla v době, kdy rakouská vojska poněkud opožděně spustila 12. srpna 1914 svou pěchotní ofenzivu, ostatními válčícími mocnostmi téměř zapomenuta. Nečekalo se, že by tato „trestná výprava“ měla trvat dlouho, a zpočátku to skutečně vypadalo, že Rakušané již brzy vstoupí do Bělehradu. Avšak proti ofenziva vedená špatně vyzbrojenými, avšak vysoce motivovanými Srby, dokázala po třech dnech zuřivých bojů donutit Rakušany k ústupu. Na obou stranách došlo k velkým ztrátám na životech. Téměř 10 tisíc Rakušanů bylo zabito, třikrát tolik zraněno. Srbské ztráty činily tři až pět tisíc padlých a 15 tisíc zraněných. Přehnaný strach z odstřelovačů a z nepřátelsky naladěných civilistů připravených bojovat v partyzánské válce způsobil, že Rakušané jednali se značnou brutalitou. Počet obětí mezi civilním obyvatelstvem – většinou popravených – se odhaduje na 3500 obětí.

Válka se dále šířila. Dne 29. října napadly turecké lodě bez toho, že by k tomu byly vyprovokovány, ruské námořní základny v Černém moři. Když na to Rusové odpověděli počátkem listopadu vypovězením války Turecku, turecká vojska napadla Rusko přes Kavkaz, koncem roku však byla odražena. Tato porážka stála Turecko téměř 75 tisíc mužů, kteří velkou měrou umírali i na nemoci a zimou. Hned v následujícím roce 1915 však Turci dosáhli velkého triumfu. Stalo se to při odražení nešťastného, špatně naplánovaného a nešikovně provedeného pokusu Dohody, iniciovaného Winstonem Churchillem ve funkci prvního lorda admirality (tedy ministra britského námořnictva), podniknout invazi do Turecka tím, že se v dubnu vylodí velké množství vojáků u Gallipoli v Dardanelech. Tohoto válečného tažení se zúčastnilo téměř půl milionu dohodových vojáků – včetně Indů, Australanů, Novozélandčanů, Francouzů a Senegalců. Obrana ohrožené turecké vlasti, jež zajistila svému veliteli Mustafovi Kemalovi Pašovi (později známému jako Atatürk) pověst hrdiny, byla zuřivá a mohutně opevněné pobřeží se ukázalo být neprostupným. Pro Dohodu to byla naprostá katastrofa. Do prosince, kdy se operace musela přerušit a zahájit evakuace, se počet ztrát Dohody vyšplhal na téměř čtvrt milionu, z toho 50 tisíc přišlo o život (mnoho z nich zemřelo na nemoci). Turci ztratili podobný počet mužů.

Krize, již v roce 1915 čelilo Turecko, měla za následek nejhorší zvěrstva první světové války v tomto regionu, kde se hrozivé masakry vyvolané

územními nároky, etnickým konfliktem a náboženským antagonismem mezi muslimskými Turky, Kurdy a křesťanskými Armény ve východní Anatólíi odehrávaly již před válkou. Radikální nacionalistické vedení, jež kontrolovalo tureckou domácí politiku od puče v roce 1913, se již před válkou snažilo o větší etnickou a náboženskou homogenitu Turecka. Velká arménská menšina znamenala pro tyto snahy zjevnou překážku. Válka mezi osmanskou říší a Ruskem pak ostře vyhrtila napětí v hraničních regionech Anatolie a Kavkazu. Zvláště napětí mezi Turky a Armény teď dosáhlo vrcholu.

Arméni, obývající hranici s Ruskem a doufající, že se osvobodí od turecké nadvlády, většinou sympatizovali s Ruskem. Pohlíželi na válku jako na počátek svého osvobození. Byli v tom podporováni Rusy. Turci však byli prostřednictvím svých špiónů v Petrohradu informováni o plánech na vyprovokování arménského povstání. To Turkům signalizovalo nebezpečí, v neposlední řadě proto, že Arméni žili ve strategicky mimořádně důležité oblasti. Turečtí vládcí vnímali Armény jako kolaboranty spolupracující s jejich nepřítelem a jako ohrožení svých válečných plánů. Arméni, sužovaní násilnými lokálními útoky, zase pohlíželi na spolupráci s Ruskem jako na nejlepší možnou obranu proti ještě horším masakrům.

Když však v půli dubna 1915 vypuklo ve městě Van arménské povstání, doprovázené zvěrstvy na všech stranách, tedy ze strany Arménů, Turků i Kurdů, žádná pomoc od Rusů nepřicházela. Arméni si měli pomoci sami. Turci, kteří na západě čelili útoku vojsk Dohody přes Dardanely a chorobně se obávali hrozby ruského útoku přes Kavkaz, vnímali arménskou menšinu jako trojského koně Rusů a byli připraveni sáhnout k opravdu brutálnímu represím. Válka jim poskytla vhodnou příležitost k dosažení ideologického cíle etnické homogenizace. Brzy po povstání začaly deportace, jež rychle eskalovaly, co se týče měřítka i doprovodného násilí. Během několika týdnů nařídilo turecké vedení deportaci veškerého arménského obyvatelstva východní Anatolie – asi milionu a půl lidí – do nitra syrské pouště. Mnoho lidí zemřelo na nemoci a špatné zacházení během deportací nebo po příjezdu v táborech. Daleko víc jich však zemřelo při strašlivých masakrech, jež byly součástí vražedného programu podporovaného tureckými vůdci. Odhady počtu arménských obětí se pohybují od 600 tisíc až přes jeden milion.

Nehledě na zvyšující se početní převahu Dohody nad německou armádou na západní frontě nebyl zatím konec nastalé patové situace v dohledu. Německý náčelník generálního štábu Erich von Falkenhayn (který v září předchozího roku nahradil Moltkeho) proto upřel své

naděje k východu. Domníval se, že pokud vnutí Rusům své podmínky, bude to klíčem k výhře na západě.

Na východě se však muselo Německo vypořádat se stále zřejmější vojenskou slabostí svého hlavního spojence Rakouska-Uherska. Během katastrofické rakouské ofenzivy uprostřed zimy 1914–1915 v Karpatech ztratilo Rakousko 800 tisíc mužů, včetně posledních dobře vycvičených záloh. Mnoho vojáků umrzlo nebo podlehl nemocem. Desítky tisíc jich padly do zajetí. Narůstala dezerce. Centrální mocnosti byly čím dál závislejší na vojenské síle Německa, jak na východě, tak na západě.

Situace se pro Rakousko ještě dál zhoršila, když 23. května vstoupila do války Itálie na straně Dohody, čímž otevřela jižní frontu. Je pozoruhodné, že Rakousko-Uhersko, ač velmi oslabené, si ve válce proti Itálii vedlo celkem dobře. Němci mezitím uštedřili několik významných porážek Rusům – v únoru u Mazurských jezer ve Východním Prusku (ruské ztráty zde dosáhly 92 tisíc mužů) a pak na jaře a v létě v Polsku. Halič byla vyrvána z ruských rukou v červnu a většina zbytku Kongresovky⁷ (dříve spravované Rusy) v červenci a v srpnu. Varšava padla do německých rukou 4. srpna 1915. Když velké letní ofenzivě nakonec došel dech, Němci dobyli ještě Kuroňsko (pobřežní část západního Lotyšska) a Litvu. V období mezi květnem a zářím utrpěla carská vojska ohromující ztrátu více než dvou milionů mužů, z toho přes 900 tisíc jich padlo do zajetí.

Na podzim si Centrální mocnosti posílily své pozice rovněž na Balkáně. Srbsko, původní zdroj konfliktu, bylo konečně na počátku října napadeno německými a rakousko-uherskými divizemi. I Bulharsko, které se o měsíc dřív zapojilo do války na straně Centrálních mocností, vyslalo do tažení proti Srbsku své jednotky. Počátkem listopadu už bylo Srbsko pod kontrolou Centrálních mocností. Byla tak získána pozemní cesta pro dodávky zbraní do osmanské říše. S vážně oslabeným Ruskem, Balkánem pod kontrolou, a dokonce s oslabenými Rakušaný odolávajícími Italům na jihu bylo nyní Německo v daleko lepším postavení než před rokem a mohlo by se pokusit o vítězství na západě. Přesto čas nehrál v jeho prospěch; s vítězným vpádem na západ nemohlo dlouho otálet.

Falkenhayn plánoval zlomit Francouze masivním útokem na Verdun, centrum rozsáhlé sítě pevností na řece Máze asi 200 kilometrů východně

⁷ Kongresovka (Kongresové Polsko, oficiálně Polské království) byl státní útvar existující mezi lety 1815–1864 (formálně do roku 1916) v personální a později i reálné unii s Ruskem. Z autonomního státního útvaru se Polské království postupně přeměnilo v integrlní součást Ruska, pozn. red.

od Paříže. Domníval se, že devastující porážka Francouzů u Verdunu bude hlavním krokem k celkovému vítězství na západě. Verdun byl intenzivně obléhán od února do července 1916 a až do prosince pokračovaly další těžké boje. Pro Francouze se obrana Verdunu stala symbolem boje za celou Francii. Ztráty byly obrovské: přes 700 tisíc mužů – 377 tisíc Francouzů (162 tisíc padlých) a 337 tisíc Němců (143 tisíc padlých). K německému průlomů však nedošlo. Pro Francouze to znamenalo, že svoji zemi ubránili. Pro Němce z toho však vyplynulo, že jejich obrovské ztráty byly zbytečné. Uprostřed července se navíc největší krveprolití přesunulo na řeku Sommu.

Zde rozbily britské jednotky spolu s jednotkami z britských dominií svůj hlavní stan pro „velký úder“. Pakliže byl Verdun později Francouzi považován za symbol hrůz války, bitva na řece Sommě získala stejný symbolický status pro Brity. Byl tu však jeden podstatný rozdíl. Na Verdun se mohlo vzpomínat jako na obrovskou, avšak nutnou vlasteneckou obět na záchranu Francie. Britská vojska spolu s jednotkami z britských dominií však nebojovala na řece Sommě proto, aby odrazila útok na svou domovinu. Mnoho mužů pravděpodobně ani přesně nevědělo, zač bojuje. Plán na ofenzivu byl převážně dílem generála (později polního maršála) sira Douglase Haiga, který byl od prosince 1915 jmenován britským vrchním velitelem. Cíl útoku byl oproti původní koncepci pozměněn. Původně to měla být ofenziva hlavně pod francouzským velením mající za cíl dosažení rozhodného průlomů, později však byla pozměněna na útok převážně pod britským velením, který měl ulevit tlaku na Francouze u Verdunu. Němce měla tato ofenziva podle předpokladu vyčerpat a citelně oslabit. Projev rozhodující touhy po vítězství však musel ještě počkat. Jakkoli vlastenecky a povzbudivě zněly pobídky důstojníků k vojákům, kteří ze sebe měli na Sommě „vydat všechno“, pro většinu z nich bylo nejspíš důležitější vlastní přežití než dosažení strategických cílů. Přesto desítky tisíc vojáků nepřežily první den ofenzivy. Bitva na řece Sommě se tak stala pro Brity symbolem zbytečných obrovských ztrát na lidských životech.

Po intenzivním těžkém bombardování, které trvalo víc než týden, ztratili Britové k 1. červenci 1916 57 470 mužů, z toho 19 240 padlo a 35 493 bylo zraněno. Byl to nejkatastrofičtější den v britské vojenské historii. Víra, že by ofenziva mohla přinést velký průlom, se brzy ukázala jako příliš drazé zaplacená iluze. Když ke konci listopadu v dešti, plískanicích, sněhu a blátě boje na řece Sommě pomalu ustávaly, britská vojska spolu s jednotkami z britských dominií získala asi 10 kilometrů široký

pruh území táhnoucí se podél 35 kilometrů dlouhého úseku fronty a francouzská vojska získala území asi dvakrát větší. Kvůli tomuto výsledku bylo zabito nebo zraněno přes jeden milion mužů. Na britské straně bylo 419 654 obětí (z toho 127 751 padlých), na francouzské straně 204 353 a u Němců asi 465 000. Kvůli obrovským ztrátám s mizivým výsledkem se bitva na řece Sommě stala nejhorší bitvou první světové války na západní frontě.

Třetí velká ofenziva toho roku, tentokrát na východní frontě, byla pojmenována po ruském generálovi Alexeji Alexejeviči Brusilovovi. Byl to odvážný úder, který byl zahájen 4. července 1916 proti rakouským pozicím v širokém sektoru jižní fronty mezi připjatským hraničním územím (táhnoucím se od jižního Běloruska až na sever Ukrajiny) a Rumunskem. Důvodem Brusilovova okamžitého a masivního úspěchu byla jeho pečlivá příprava. Dalším důvodem byla rakouská neschopnost podporovaná chabou bojovou morálkou vojáků. Během pouhých dvou dní byla rakousko-uherská fronta ve stavu blízkém zhroucení. Z ofenzivy, která byla zahájena v severní Itálii, byly narychlo povolány posily. K odvrácení totálního debaklu byly povolány i německé zálohy. Už koncem září však byly Centrální mocnosti zatlačeny na široké frontě asi o 90 kilometrů zpět. Rakousko-Uhersko tou dobou ztratilo 750 000 mužů, z nichž 380 000 padlo do zajetí. Německé ztráty byly také obrovské, kolem 250 000 mužů. Přestože Brusilovova ofenziva byla pro Rusko velkým triumfem, vyžádala si enormní ztráty dosahující půl milionu mužů během prvních deseti dní bojů a asi jeden milion celkem. Oslavy velkého ruského vítězství skrývaly pod hrdinskou fasádou zvětšující se trhliny. Jak měly brzy ukázat následující události, Rusko se blížilo svému konci ještě rychleji než Rakousko-Uhersko.

Bezprostředním výsledkem Brusilovovy ofenzivy byl 27. srpna vstup Rumunska do války na straně Dohody. Rumuni doufali ve velké zisky na úkor Maďarska, neboť považovali porážku Centrálních mocností za stále jistější. Tyto naděje byly rychle zmařeny, když Centrální mocnosti vyslaly armádu pod německým velením, která Rumuny zatlačila zpět z dobytého území. Na počátku roku 1917 už okupovaly Centrální mocnosti Bukurešť a velkou část Rumunska, včetně strategicky důležitých ropných polí u Ploješti.

Úspěchy na východě však nebyly pro německé velení dostatečnou kompenzací za to, že se mu nepodařil rozhodující průlom na západě. V srpnu zaplatil Falkenhayn cenu za Verdun, když byl odvolán z postu náčelníka štábu a nahrazen hrdinou od Tannenbergu, nyní již polním

maršálem Hindenburgem,⁸ populárním vojenským vůdcem ve stále nepopulárnější válce. Hindenburgova pravá ruka generál Ludendorff, který byl jmenován ubytovatelem generálního štábu, se brzy stal skutečným aktérem nového vrchního velení německé armády.

Nastala tak situace, která se rychle blížila vojenské diktatuře, neboť Hindenburg a Ludendorff zasahovali čím dál víc i do vládnutí. Jedním z příznaků této situace byl cíl ukončit válku neustálými útoky německých ponorek na lodě Dohody, což byla strategie prosazovaná přes odpor civilní vlády. Problém zostřující se spojenecké blokády však zůstal nevyřešen. Německé hladinové loďstvo s tím nebylo schopno udělat téměř nic. Přes všechny peníze, které byly před válkou vynaloženy na vybudování obrovských bitevních flotil jak na britské, tak na německé straně, měla jediná velká bitva na moři, bitva u Jutska (známá též jako bitva u Skagerraku), 31. května 1916 nerozhodný výsledek. Němci potopili víc nepřátelských lodí – 14 v porovnání s 11, které ztratili – a měli méně obětí (3058 oproti 6768 na britské straně). Utrpěné ztráty však ochromily menší německou flotilu na dlouhé měsíce, což v podstatě vyloučilo její nasazení po zbytek války, zatímco britské loďstvo dokázalo v blokádě pokračovat. Pozornost se tedy začala obracet k možnosti rozšířeného využití ponorek, a to nejen kvůli ukončení blokády, ale i kvůli dosažení rozhodujícího obratu ve vývoji války. Německé námořní velení odhadovalo, že by ponorky dokázaly potopit 600 tisíc lodních tun za měsíc – což by přivedlo Británii do stavu kolapsu za pouhých pět měsíců, tedy dříve, než by USA stačily jakkoli ovlivnit výsledek války. Na druhou stranu, pokud by ponorky nebyly úspěšné a Amerika by se zapojila do konfliktu, německé vyhlídky na vítězství by se značně zhoršily.

Riziko bylo přijato. Počínaje 1. únorem 1917 zahájilo Německo neomezenou ponorkovou válku. Spojenecká i neutrální loďstva plující v britských vodách mohla být nyní napadena bez varování. Byla to katastrofální chyba. Prezident Spojených států amerických Woodrow Wilson, který hodlal upevnit vedoucí postavení Ameriky v poválečném světě, chtěl do této chvíle dosáhnout „míru bez vítězství“ a vyhýbal se tomu, aby se jeho země zavázala v destruktivním evropském konfliktu podporovat kteroukoli ze stran. Německé rozhodnutí o nasazení ponorek tuto strategii okamžitě ukončilo a Wilson během dvou dnů rozvázal diplomatické vztahy s Německem. Neodvratné potápění amerických lodí německými ponorkami přimělo Spojené státy 6. dubna 1916 vyhlásit válku Německu (ačkoli americké expediční jednotky byly

⁸ Do této hodnosti byl Hindenburg povýšen v listopadu 1914, pozn. red.

schopny zasáhnout do bojů na západní frontě až na jaře 1918). Německé ponorky však dokázaly potopit požadovanou měsíční tonáž, jež byla v každém případě založena na dost optimistických předpokladech o britské zranitelnosti, jen v dubnu a v červnu 1917. Ponorková válka se ukázala být prohrou a Německo získalo ve Spojených státech nového a mocného nepřítele.

Patová situace na západní frontě pokračovala i v roce 1917. Němci, jejichž lidské i materiální zdroje byly těžce zkoušeny, museli vzít dočasně zavděk obranou toho, co již drželi. Na jaře se stáhli do nových pozic, které se daly snáze bránit a které nazývali *Siegfriedstellung*; pro státy Dohody to byla Hindenburgova linie. Tato zkrácená pozice měla pro Němce další výhodu v tom, že uvolnila asi dvacet divizí. Němci se tak dostali do lepšího postavení, v němž mohli odrážet chystané ofenzivy Dohody.

První ofenziva u Arrasu, která proběhla 9. dubna v dešti, plískanici a sněhu, vedla k obvyklému postupnému boji bez jakéhokoli územního zisku. Ztráty dosáhly 150 000 mužů na straně Dohody a 100 000 vojáků na německé straně. Arraská ofenziva byla zamýšlena jako oslabení německé obrany před hlavní francouzskou ofenzivou u Chemin des Dames, hřebene táhnoucího se podél údolí řeky Aisne na východ od města Soissons a na západ od Remeše. Ofenziva byla vedena novým důrazným náčelníkem štábu generálem Georgesem Robertem Nivellem, jmenovaným v prosinci 1916 namísto generála Josepha Joffreho. Němečtí vyzvědači však získali o chystaném útoku informace a vystavěli těžkou obrannou linii. Nivellova ofenziva byla katastrofou. Pět dní poté, co byla 16. dubna zahájena, dosáhly ztráty 130 000 obětí (z toho 29 000 padlých), a protože nebylo dosaženo žádaného průlomu, byla nakonec zastavena. Dne 29. dubna byl Nivellem odvolán a nahrazen generálem Philipem Pétainem, hrdinou od Verdunu.

Polní maršál sir Douglas Haig, jehož tato katastrofa nedokázala odradit, čímž potvrdil svůj špatný úsudek o bojové morálce Francouzů, a který se nenechal odradit ani po svém vlastním pochybení na řece Sommě předešlého léta, stále věřil tomu, že by v létě 1917 mohl dosáhnout rozhodujícího průlomu velkou ofenzivou u Yprů. Cílem bylo projet Flandry a zničit ponorkové základny na belgickém pobřeží. Tohoto cíle jeho jednotky nikdy nedokázaly ani náznakem dosáhnout. Namísto toho uvízli Haigovi muži ve vlámském bahně. Hrůzy třetí bitvy u Yprů, která je Britům známa jako „Passchendaele“ (podle vesnice na kopci několik kilometrů východně od Yprů), konkurují v neblahé proslulosti pouze těm u řeky Sommy.

Ofenziva, jež byla zahájena 31. července, probíhala za letních a podzimních přívalů deště, které tento nížinatý terén, navíc poškozený předchozím masivním bombardováním, změnil v rozblácený močál, kde bahno často sahalo až po pás. Když byla ofenziva nakonec odvolána, brzy poté, co byly konečně 6. listopadu dobyty žalostné ruiny vesnice Passchendaele (vesnice s tímto dojemným názvem byla znovu evakuována a opětovně získána Němci o pět měsíců později), ztratily britské jednotky spolu s jednotkami z britských dominií 275 000 mužů (z toho 70 000 padlých) a Němci 217 000 vojáků. Dohoda získala za cenu těchto ztrát (dočasně) pár kilometrů.

Když na západě proběhla poslední ofenziva toho roku, v Cambrai jihovýchodně od Arrasu následoval v listopadu známý vzorec – částečně jako pokus o kompenzaci za nezdaru u Yprů. Počáteční územní zisky na straně Dohody – sedm kilometrů podél patnáctikilometrového pásu – nemohly být udrženy. Ztráty dosáhly 45 000 mužů na britské straně, 41 000 na německé straně. Scházely zálohy, které by mohly pomoci vojákům Dohody využít počáteční chaos na německé straně, avšak ty přišly vniveč v bahně u Yprů. Bitva u Cambrai však nabídla pohled do budoucnosti. Po leteckém průzkumu (další válečná novinka) provedlo přes 300 britských tanků poprvé hromadný útok, následovaný pěchotou a dělostřelectvem. V bažinách u Passchendaele nebyly tanky téměř k ničemu. Na sušším a pevnějším povrchu však předvedly nový způsob útoku. Prozatím mohly být těžkopádné tanky zastaveny těžkým dělostřelectvem, ale jejich čas měl brzy přijít.

Na západě sice panovala nadále patová situace, avšak celý válečný konflikt začal být neudržitelný. Únava z války byla očividná. Přes veškeré reptání mezi vojáky byla disciplína v britských jednotkách udržována v mezích. Dezerce a špatná bojová morálka vojáků vzbuzovala obavy spíše u francouzské vlády, a to už předtím, než se asi 40 tisíc francouzských vojáků vzbouřilo proti Nivellevým rozkazům – tato vzpoura byla potlačena teprve poté, co Pétain (po odvolání Nivellea) většinu stížností vojáků vyřídil.

Přes veškeré známky narůstající nespokojenosti nedokázala žádná z vlád válčících zemí vyvinout dostatečné úsilí vedoucí k dosažení víceméně příznivých mírových podmínek, jimiž by ospravedlnila utrpené ztráty. Válka nadále vlezla ve slepé uličce a bylo nepravděpodobné, že by mírové podmínky byly v dohledu. Zdá se, že jen Rakousko-Uhersko mělo silný zájem na tom, aby našlo nějaké východisko z nastalé situace. Nový císař Karel I. (následník Františka Josefa I., který zemřel v listopadu 1916) tak v prosinci předložil polovičaté návrhy na uzavření

míru americkému prezidentovi Woodrowu Wilsonovi. Vrchní velení německé armády však nemělo v úmyslu vzdát se Belgie či jakéhokoli dalšího okupovaného území. Mír prostřednictvím ústupků tedy nepřicházel v úvahu. Cílem bylo nadále vítězství za jakoukoli cenu. Německá armáda byla stále připravena k boji. Umožňovala jí to reorganizace výroby vojenské výzbroje, díky níž došlo k velkému nárůstu vyráběné munice. A ačkoli se v Německu unaveném válkou začaly objevovat hluboké politické trhliny a požadavky na mír se ozývaly stále hlasitěji, objevila se nová naděje – ne na západě, ale na východě.

V Rusku přerostly v březnu (podle starého ruského kalendáře v únoru) roku 1917 nepokoje, které silily již několik měsíců v důsledku obrovských ztrát na frontě a stále se zhoršujícího velkého nedostatku doma, v revoluci. Car byl sesazen. Nová Prozatímní vláda, která převzala úřad v těchto krizových podmínkách, měla pocit, že musí bojovat dál, bez ohledu na evidentní únavu vojska z války, aby zajistila dosažení „míru bez porážky“. Ministr války v této vládě (a později její premiér) Alexandr Fjodorovič Kerenskij dokonce poskytl své jméno nezdařeně červencové ofenzivě vedené napříč dlouhou frontou v Haliči a Bukovině. Tato ofenziva však byla zahájena v podmínkách pokračujícího politického převratu, formující se domácí opozice proti válce a nedostatečné bojové morálky, když se revoluční nadšení šířilo z Petrohradu k vojákům na frontě. Po nezdaru Kerenského ofenzivy nebyly oslabené ruské síly schopny v září (podle starého kalendáře v srpnu) 1917 čelit německému útoku na Rigu. Poslední rusko-německá bitva v této válce skončila německou okupací Rigy. V listopadu (podle starého kalendáře v říjnu) byla Prozatímní vláda konfrontována s druhou revolucí, jež vynesla k moci bolševiky. Říjnová revoluce brzy dramaticky změnila politickou konstelaci v Evropě. Téměř okamžitě slibovala změnu válečného štěstí, neboť už 20. prosince 1917, pět dní po uzavření příměří, zahájilo nové bolševické vedení bolestivý proces vyjednávání mírové smlouvy s Německem.

Tyto události tvořily pozadí pro vyhlášení Čtrnácti bodů americkým prezidentem Woodrowem Wilsonem 8. ledna 1918. Program Čtrnácti bodů představoval idealistický nástin toho, co by podle Wilsonova názoru mohlo přispět k ukončení války a posloužit jako základ trvalého míru v Evropě. Jelikož zapojení Ruska do války mělo brzy skončit, spatřil Wilson příležitost, jak se zasadit o ukončení všech ozbrojených střetů a nabídnout bázi pro obecné vyjednávání mírových podmínek. Jeho návrhy se věnovaly odstranění překážek volného obchodu, odzbrojení, „úpravě“ (jak to vágně formuloval) koloniálních požadavků, evakuaci

cizích vojsk z okupovaných území (včetně Ruska, jemuž bylo nabídnuto „srdečné přivítání ve společnosti svobodných národů se zřízením, které si samo vybere“ a „pomoc jakéhokoli typu, jíž by mu bylo zapotřebí“), úpravě italských hranic „podle zřetelného národnostního principu“, poskytnutí možnosti „autonomního rozvoje“ národům Rakouska-Uherska a osmanské říše, vzniku nezávislého polského státu a založení Společnosti národů, jež by zaručovala „politickou nezávislost a územní celistvost“. Přes veškerou zdánlivou preciznost byla převážná část bodů Wilsonovy deklarace ponechána otevřená a nepřesně formulovaná a mohla tak podléhat odlišným interpretacím či sporům. Termíny jako „právo na sebeurčení“ nebo „demokracie“ ve Čtrnácti bodech chyběly. Nicméně oba začaly být brzy vnímány jako základní kámen liberální vize, kterou Wilson prosazoval, a jako povzbuzení nacionalistickým aspiracím v Evropě. Co se týče bezprostřední budoucnosti, Wilsonovy body nijak nenapomohly ukončení války na západě a ani na východě zase nesehrály žádnou roli v probíhajícím vyjednávání mezi bolševiky a Centrálními mocnostmi.

Když bylo 3. března 1918 vyjednávání v Brestu Litevském (v dnešním Bělorusku), sídle německého vojenského velitelství pro východ, ukončeno, podmínky uložené bezmocné sovětské vládě byly jedny z nejrepresivnějších a nejpotupnějších v moderní historii. Patřily ale rovněž k těm, jež měly krátký život, protože brestlitevská mírová smlouva byla anulována už v listopadu vyhlášením všeobecného příměří, jež ukončilo první světovou válku. Brestlitevskou mírovou smlouvou byly od Ruska odtrženy Pobaltí, Ukrajina a Kavkaz a území, které bývalo ruským Polskem, což znamenalo ztrátu jedné třetiny obyvatelstva a většiny části průmyslu, zemědělské produkce a surovin (ropy, železa a uhlí). Jižní Kavkaz připadl Turkům a většina východní Evropy včetně Pobaltí se tak dostala do sféry německého vlivu (ačkoli Ukrajina nemohla poskytnout takové množství obilí, jaké Německo a Rakousko-Uhersko nutně potřebovaly).

Následné a téměř stejně tak divoké rozparcelování Rumunska v květnu podle bukureštské smlouvy uzavřené mezi Rumunskem na jedné straně a Rakouskem-Uherskem, Německem, Bulharskem a osmanskou říší na straně druhé, poskytlo další velké územní zisky Centrálním mocnostem. Ačkoli v tomto případě připadlo amputované území německým spojencům Rakousku-Uhersku a Bulharsku (s menšími zisky pro osmanskou říší), skutečným vítězem bylo zjevně opět Německo, jehož sféra dominance se nyní táhla přes většinu území střední, východní a jižní Evropy. Měla mít ale krátkého trvání. A co víc, v záloze

čihaly budoucí problémy obrovského rozsahu, týkající se všech těchto mnohonárodnostních regionů, s jejichž územím bylo nakládáno jako s figurkami na šachovnici.

Neočekávaně rychlé uvolnění vojenské situace na východě poskytlo Německu lepší vyhlídky na západě. Důsledky se projeví v roce 1918. Ještě předtím však vyvstala možnost zásahu na dosud bezvysledné, a však problémové italské frontě. Od roku 1915, kdy Italové vstoupili do války na straně Dohody, bojovali víceméně neustále s rakousko-uherskou armádou v bitvách podél řeky Soča (Isonzo), která teče z Alp a vlévá se do Jaderského moře poblíž Terstu. V říjnu 1917 poslali Němci posily na pomoc Rakušanům. Dvanáctá rozhodující bitva na řece Soča (již Italové nazvali bitvou u Caporetta, dnes slovinského Kobaridu) byla zahájena 24. října. Italové byli rozdraceni a během jednoho měsíce byli neúprosně zatlačeni o 80 kilometrů zpět. Italská armáda, tvořená rekruty (více než polovina z nich byli rolníci či námezdní zemědělští dělníci z jihu Itálie), většinou pěšáky v první linii, neměla na boj prostě žaludek. Vojáci měli špatné velení, špatnou výzbroj a nedostatečnou stravu. Dne 10. listopadu 1917 činily italské ztráty už 305 000 mužů. Počet padlých (10 000) a zraněných (30 000) byl relativně nízký, většina vojáků (265 000) však dezertovala nebo padla do zajetí. Není divu, že Caporetto se v italské historii stalo synonymem hanby.

Početní převaha mužů a zbraní na západní frontě doposud nahrávala zemím Dohody. I německé ztráty byly daleko vyšší na západní než na východní frontě. Vystoupením Ruska z války se však uvolnilo čtyřiačtyřicet německých divizí, jež mohly být přesunuty na západ. Ludendorff, který ve skutečnosti Německo řídil, spatřoval šanci na rozhodné vítězství na západě prostřednictvím masivní jarní ofenzivy v roce 1918, nesoucí tajný název operace Michael, soustředěné víceméně na linii podél řeky Sommy, a to dřív, než by do boje mohli zasáhnout Američané. Ofenziva byla zahájena 21. března dosud největším dělostřeleckým bombardováním z 6600 děl. Šokovaná a početnější dohodová vojska byla zatlačena o zhruba 65 kilometrů nazpět, téměř až k městu Amiens. K žádnému kolapsu však nedošlo. Německá pěchota nedokázala postupovat dost rychle, zejména v severní části fronty. Počet obětí byl velmi vysoký. Němci ztratili v prvním dnu ofenzivy téměř 40 000 mužů (čtvrtina z nich padla), britské ztráty byly jen o něco nižší. Sečteme-li ztráty Německa a Dohody, pak to bylo největší jednodenní krveprolití za celou válku, ještě horší než v prvním dni bojů na řece Sommě. Když byla ofenziva 5. dubna zastavena, celkové ztráty Německa, nyní už nenahraditelné, čítaly 239 000 mužů. Britové a Francouzi ztratili 338 000

mužů – téměř jedna čtvrtina z nich byla zajata. Celkové ztráty za dva týdny se rovnaly ztrátám u Verdunu za pět měsíců.

Pro Německo to byl začátek konce. Následná dubnová ofenziva ve Flandrech (Vlámsku) s cílem dobýt belgické přístavy se po počátečních německých úspěších opět nezdařila. Bez ohledu na ztráty (dalších 150 000 mužů) dokázala Dohoda ještě najít rezervy. Němci však vydovali své poslední rezervy ke konečným bitvám na jaře a v létě, jež se odehrávaly na starých válečných polích – u Chemin des Dames a na řece Marně (kde se konala první velká bitva této války). V červnu 1918 se k vojskům Dohody začaly přidávat americké jednotky, které přijížděly v počtu 200 tisíc za měsíc. Velký francouzský protiútok na řece Marně, kterého se účastnily stovky tanků Renault podporovaných vzdušnými silami, pak skončil rychlým zjetím 30 tisíc německých vojáků. Bojová morálka Němců dostávala trhliny a zanedlouho se zhroutila. Zisky z březnové ofenzivy byly smeteny postupem vojsk Dohody na konci srpna a v září. Na začátku října se Dohoda dostala přes silně opevněnou Hindenburgovu linii a Němci začali rychle ustupovat. Německo bylo v té době už vojensky téměř na dně – ačkoli obyvatelstvo v Německu si ještě neuvědomovalo, že se porážka blíží, neboť propaganda mu nejhorší zamlčovala a dále podmiňovala mír pouze dosažením vítězství.

Hindenburg s Ludendorffem situaci chápali dobře. Byli přesvědčeni o tom, že mír musí být vyjednan dříve, než se německá armáda úplně zhroutí a než bude zřejmá naprostá vojenská porážka Německa. Postavení armády (i jejich vlastní) ve státě bylo v sázce. Začali tedy manévrovat, aby se vymanili z viny za bezprostředně hrozící porážku a odpovědnost za vyjednávání přesunuli na ty politické síly – hlavně na socialistickou levici –, které už dlouho požadovaly parlamentní demokracii. Dne 1. října informoval Ludendorff své štábní důstojníky o tom, že válku již nelze vyhrát, a sdělil jim: „Požádal jsem Jeho Veličenstvo (císaře), aby ty, jimž je třeba za naši současnou situaci poděkovat, přizval do vlády. Uvidíme teď tyto pány, jak si budou ve funkcích počínat. Budou muset uzavřít nezbytný mír. Budou si muset sníst polívčičku, kterou nám navařili.“ Byl to počátek legendy, která měla po válce trvalý zlověstný dopad, totiž že německá armáda byla na bojišti neporazitelná a že válečnému nasazení byla „vražena dýka do zad“ socialisty, kteří doma vyvolávali nepokoje.

Spojenci Německa mezitím vzdávali další boj kvůli masovým dezercím z armády, narůstajícím revolučním náladám a vojenským prohrám, ale také kvůli stále bližším vyhlídkám na mír. Bulharsko, které čelilo

demoralizující porážce, neboť dohodová vojska neustále postupovala směrem od jihozápadu, bylo oslabené dezercemi z armády a narůstajícími revolučními požadavky vojenských a dělnických rad, jež byly ustanoveny v celé řadě provinčních měst a městeček, a tak raději uzavřelo 30. září se státy Dohody příměří. Následující měsíc bylo poskytnuto poslední pomazání rozpadající se osmanské říši. Vojenské porážky, postupný odchod z Kavkazu a houfně dezertující vojáci, to vše doprovázené hospodářskou kalamitou a narůstajícím bezprávím v zemi donutilo Turecko uzavřít 31. října s Dohodou příměří.

Na počátku listopadu, kdy se armády Centrálních mocností nacházely ve stavu naprostého chaosu a jejich vlády byly zmatené, bylo už naprosto zřejmé, že se konec tohoto rozsáhlého vojenského požáru kvapem blíží. Když 9. listopadu padl německý císařský režim a nová německá vláda naznačila, že je připravena přijmout Čtrnáct bodů prezidenta Wilsona jako základ pro mírová jednání, mohla být válka konečně ukončena. Dne 11. listopadu připojil v lesích u Compiègne v hlavním stanu maršála Foche, vrchního velitele spojeneckých armád, politik ze strany Centrum (*Deutsche Zentrumspartei*) Matthias Erzberger, jenž stál v čele německé delegace, svůj podpis na dohodu o příměří, která konečně ukončila boje. Zbraně se odmlčely v 11 hodin 11. dne 11. měsíce toho roku.

ŽIVOT ZA VÁLKY

„Tu hrůzu si nedokážete ani představit. Nikdo, kdo to nezažil, si to nedokáže představit,“ napsal německý pěšák 2. července 1916, když popisoval bitvu u Verdunu. Bezpočet dalších vojáků, kteří se účastnili krvavých bojů první světové války na různých frontách, to bezpochyby pociťoval stejně.

Není možné zevšeobecnit zkušenosti milionů vojáků, kteří museli přečkat toto období pekla, někteří z nich po celé čtyři roky. Dopisy putující na frontu a z fronty nám o tom poskytují alespoň částečné svědectví. Máme jich však k dispozici daleko víc ze západní než z východní fronty. V těchto dopisech zůstávaly ovšem pocity a postoje vojáků často nevyřčeny či potlačeny, protože dopisy podléhaly cenzuře a vojáci se často obávali, aby své milované doma nerozrušili nebo neznepokojili. Samozřejmě se také značně lišily zkušenosti jednotlivých vojáků. Ty velkou měrou ovlivňovaly jejich postoj k válce, stejně jako temperament, vzdělání, hodnost, příslušnost ke společenské třídě,

materiální okolnosti, chování jejich nadřízených, politická orientace, ideologické formování a desítky dalších faktorů. Dojmy a pocity z války mohou být umocněny obrovským množstvím poválečných vzpomínek a memoárů těch, kteří touto válkou prošli. Toto svědectví však podobně jako kterékoli jiné svědectví podané až po událostech, jež popisují – často dlouhou dobu poté, co se udály –, podléhá vrtochům paměti stejně jako vlivu, pravděpodobně podvědomému, pozdějších událostí. Poválečné literární práce, často dojemné a nabízející hluboký vhled, čtenářům přesto sdělují později zkonstruované, třebaže realistické obrazy toho, jak válečná zkušenost poznamenala obyčejné muže a ženy, kteří museli ve válce žít. Takže jakýkoli pokus o souhrn toho, jaké to bylo žít za první světové války, může přinejlepším přinést pouze subjektivní obraz.

Je například obtížné zjistit, nakolik byli vojáci v době války či později postiženi psychicky, když museli žít v tak těsné blízkosti neustále přítomné smrti. Existují četné doklady toho, že se jejich city velmi rychle otupily. Smrt neznámých vojáků vyvolávala pramalou lítost. „Tato netečnost je asi nejlepším stavem pro člověka, který se nachází uprostřed bitvy,“ poznamenal si francouzský pěšák bojující v přední linii u Verdunu, když jím pohled na dalšího mrtvého muže nijak nepohnul. „Dlouhé období převážně silných emocí nakonec skončilo tím, že emoce odumřely.“ „Viděl jsem některé hrozné věci, ale byli jsme tak disciplinováni, že jsme to považovali za samozřejmé, jako by to bylo normální,“ znělo retrospektivní sdělení jednoho bývalého britského vojína.

Zdá se, že smrt, dokonce i blízkých kamarádů, začala být rychle přijímána jako realita, s níž se nedá nic dělat. „Jenom v mé četě už zemřelo několik stovek mužů a nejméně polovina z nich padla nebo byla zraněna na bojišti,“ poznamenal si v dubnu 1915 do deníku ruský důstojník rolnického původu. „Po jednom roce na frontě už na to nemyslím.“ „Byl to nepřetržitý proud zraněných, mrtvých a umírajících,“ vzpomínal na bitvu na řece Sommě jeden voják britské armády. „Museli jste zapomenout na lítost a pokračovat v práci.“ Jiný voják hovořil později o ztrátách své jednotky v první den bojů na Sommě: „Když jsme se vrátili zpátky, nedělala se žádná prezenční kontrola, protože z osmi set vojáků nás zbylo asi jen pětadvacet. Nebylo co počítat.“ Jeden desátník byl šokujícím způsobem upřímný: „Je mi to líto, ale když jsme se vrátili z přední linie, kde jsme ztratili mnoho mužů, musím říct, že jsem necítil žádný smutek. Jediná věc, na kterou jsem pomyslel, byla, že zůstalo málo krků k nakrmení a že bych měl získat přidělení jídla za všechny ty

muže dřív, než nám je zkrátí.“ „Jak šel čas, stal jsem se docela bezcitným,“ vzpomínal jeden seržant ze zdravotní jednotky. „Museli jsme si zvyknout na některé velmi ošklivé věci.“ Není možné zjistit, nakolik reprezentativní byly tyto názory v britské armádě, natož v jiných ozbrojených silách, přesto tyto výpovědi bezpochyby hovoří za mnohé další.

Existovaly samozřejmě i humánnější postoje. Ruský velitel Brusilov, který od svých vojáků striktně vyžadoval dodržování disciplíny, byl poháněn vůlí k vítězství a byl si vědom toho, co považoval za svůj „tvrdý a hořký úkol“, nebyl vůbec imunní vůči lidskému utrpení na bojištích Haliče, která byla „poseta hromadami těl“, jak popisoval v dopise své ženě v prvním měsíci bojů. „Tíží mě to na srdci,“ poznamenal. V dopise zveřejněném v listopadu 1914 v německých hornických novinách *Bergarbeiterzeitung* byla popisována hrůza, která přepadla pisatele dopisu, když narazil na ošklivě zmrzačené tělo jednoho pěšáka. „Pořád mám toho pěšáka před očima,“ pokračoval dopis, „bez hlavy a s krvavou hroudou masa namísto ramen. Nedokážu na to přestat myslet.“ Pisatel uvedl, že „ten pohled byl tak hrozný, tak příšerný, že jsem nemohl poslední dvě noci zamhouřit oka“.

Je přirozené, že v případě mrtvého nepřítele nebyla projeována téměř žádná lítost. „Nepřítel je jen překážka, která musí být odstraněna,“ zněl jeden výrok z mnoha, jež byly shromážděny Institutem aplikované psychologie v Berlíně. „Začínáme se chovat jako zvíř. Vidím to u jiných. Vidím to i u sebe,“ doznal se jeden francouzský voják v dopise domů v roce 1915. Ne všichni vojáci válečnými zkušenostmi znečitlivěli, ale přihodilo se to mnohým z nich. Zabíjelo se brutálně, ale bez emocí. Většina vojáků byla zabita v dělostřelecké palbě, kulomety, granáty nebo jinými smrtícími zbraněmi na dálku, nepřítelem bez tváře. V dělostřelecké palbě zahynuly či byly zraněny tři čtvrtiny francouzských vojáků v letech 1914–1917. Vojáci hovořili tehdy i později o tom, jak snadné bylo střílet z dálky na anonymního a neosobního nepřítele. K boji zblízka – například skočit do nepřátelského zákopu a ubodat nepřítele bajonetem – docházelo zřídka. Pouze 0,1 procenta německých vojáků na západní frontě padla na jaře 1917 za obět boji muže proti muži, ve srovnání se 76 procenty vojáků zneškodněných dělostřeleckou palbou. Od některých vojáků vyžadoval boj zblízka překonání určitých zábran a ohledů. Přesto k němu docházelo, a někteří si jej dokonce vychutnávali. Jeden mladý britský major, který říkal, že příliš nemyslel na budoucnost, považoval za samozřejmé, že „ty bože zmasakrujeme na jejich frontové linii“. Jiný britský voják popsal ve svém deníku v červnu 1915, jak zblízka zastřelil mladého Němce, který měl ruce nad hlavou

a žadonil o slitování. „Byl to božský pohled vidět, jak padá naznak,“ napsal.

Někteří, ačkoli byli jistě v menšině, považovali válku za očistný proces, který měl zničit to, co bylo podle jejich názoru v jejich vlastní společnosti prohnílého. Jeden voják v německých řadách, který se radoval, když byla vyhlášena válka, napsal na začátku roku 1915 svému známému, že oběti učiněné na frontě nebudou marné, bude-li pak vlast „čistší a očištěná od cizáctví (*Fremdländerei*)“. Svět brzy o tomhle vojákovi uslyší víc. Jmenoval se Adolf Hitler.

Vytváření národnostního stereotypu nepřítele napomáhalo velkou měrou procesu vzbuzování nenávisti. Začalo to už před válkou. Okamžitě po zahájení bojů byly tyto stereotypy mocně posilovány propagandou doma i na frontě. Oficiální propaganda na všech stranách demonizovala nepřítele a vštěpovala nenávist válčícím vojákům i domácímu obyvatelstvu. Jedním z nástrojů této propagandy byla obvinění (skutečná i smyšlená) z páchání zvěrstev. Tyto stereotypy často fungovaly. Levicoví němečtí vojáci, kteří byli často kritičtí vůči domácímu militarismu, přehnanému nacionalismu a vládě císaře, přijímali karikatury o slovanské méněcennosti a o nutnosti německé civilizační mise, jež měla přinést na východ kulturu, za své. Němečtí vojáci, kteří poprvé v životě vstoupili na ruské území, si tyto stereotypy potvrzovali. „Asie, stepi, močály. (...) Bohem zapomenutá pustina plná lepkavého bláta,“ vybavil si jeden německý důstojník, „bez záblesku středoevropské kultury.“ Jeden německý četař složil v únoru 1918 tyto verše:

Mé oči vidí jen mizerii,
kterou nemilost ruské armády způsobila
na jejich vlastní půdě, na díle přírody!
To, co se zdálo navždy ztraceno, bylo znovu vytvořeno -
pod německými prapory kultury!⁹

Propagandistické představy o asiatských, zaostalých, nekulturních a barských Rusech byly nasazeny do myslí, jež připravovaly půdu pro bezmezná zvěrstva druhé velké války - třebaže vražedné rasové spojení bolševiků a Židů mělo teprve přijít. Nenávistná propaganda využívaná v první světové válce však v žádném případě nezaznamenala stoprocentní úspěšnost, zcela jistě ne na západní frontě. V letech 1914-1915 docházelo i k jakémusi bratříčkování mezi německými, britskými a francouzskými

jednotkami - včetně neoficiálního „dočasného příměří“ na území nikoho o Vánocích 1914 -, dokud mu důstojníci nezamezili. Nepřátelským vojákům bylo někdy umožněno posbírat své mrtvé a zraněné. Existovala neoficiální krátká období tichého dočasného příměří, vycházející z nevyhlášeného a neformálního vzájemného porozumění či případy hlídkujících vojáků, kteří záměrně mířili vedle. Existují též náznaky o vzájemném respektu obyčejných vojáků k bojovému umění nepřátel, spolu se smyslem pro obyčejnou lidskost v těchto jatkách, jež odporovala zdravému rozumu.

Význam podobných případů bychom však neměli přeceňovat. Zatímco ideologické cíle - ať už otevřeně vyjadřované či podprahové -, jež napomáhaly dodat tomuto zmatku smysl, převažovaly v myslích důstojníků a velitelů, zejména těch s vyšší hodností, obyčejní vojáci podléhali rovněž národním kulturním vzorcům, jež jim byly vštěpovány ve škole a při vojenském výcviku. Zabíjení navíc získávalo na obrátkách a vojáci si na ně přivykali. Někdy to viděli jednoduše takto: „Bud' zabít, nebo být sám zabit.“ To, co museli dělat, většinou přijímali, protože neviděli žádnou jinou možnost, a ze všeho nejvíc mysleli na to, aby přežili. „Život je jako dobré jídlo a my je v tichosti přežvykujeme za pomoci zdravých zubů,“ poznamenal si jeden italský voják v roce 1917, když přežil divokou bitvu, v níž každou vteřinu umíral nebo byl zraněn jeden voják. Velké ideály se vyskytovaly zřídka. „Jsme tady, protože jsme tu, protože jsme tu, protože jsme tu,“ zpívali cynicky britští vojáci v zákopech.

Strach, podobně jako smrt, byl stálým společníkem vojáků na frontě, ačkoli mnozí se jej snažili skrýt. Fatalismus, který strach přirozeně doprovázel, byl všudypřítomný stejnou měrou. Vojáci samozřejmě nebojovali v přední linii nepřetržitě. Ti, kteří se tam zrovna vyskytovali, byli ve skutečnosti v menšině. Avšak i čas strávený za bojovými liniemi - určený na zotavenou, odpočinek, rekreaci (zdá se, že fotbal a návštěva bordelu patřily k oblíbeným činnostem britských vojáků), spolu s neustálým drilem a výcvikem - byl vždycky spjat s myšlenkou, že příští „velká akce“ na sebe nedá dlouho čekat. Jakmile se o blížícím se útoku začalo mluvit, napětí a strach rostly. A když ona chvíle nadešla, někteří vojáci byli tak vystresovaní, že nedokázali udržet moč. Z jiných zase přímo čišela sebedůvěra - v mnoha případech bezpochyby proto, aby zamaskovali své obavy. Některé, často statečné muže, kteří si onou hrůzou už jednou prošli, před bojem přepadl takový strach, někdy až nervový kolaps, že odmítli jít „za čáru“, a kvůli domnělé zbabělosti či podezření z dezerce za to zaplatili nejvyšší cenu z rukou popravčí čety.

⁹ Přeložil Martin Čížek.

Většina vojáků věděla, že nemají na výběr, a odevzdala se osudu. Často pomáhal rum, šnaps či vodka, vydávané vojákům v hojném množství těsně před ofenzivou. „Když jsem šel do boje, na nic jsem nemyslel. Musel jsem jít. Tak to bylo,“ vzpomínal vojín z jednoho britského pluku. Mnoho výroků svědčí o tom, že vojáci se více než smrti obávali toho, že by zůstali ošklivě zmrzačení. Podle jedné německé studie zabývající se „psychologií strachu ve válce“, publikované v roce 1920, „představa, že jste zmrzačený, stačí (...) abyste zatoužili po smrti.“ Mnoho vojáků doufalo, že budou zraněni tak, aby nebyli zmrzačeni nebo ohroženi na životě (Britové to nazývali slovy *blighty wound* a Němci *Heimatschuss*), ale umožní jim to vyřazení z boje a posláni domů. Někteří si působili taková zranění sami – když však byli přistiženi, čelili spolu s bolestí i těžkému trestu.

Vezmeme-li v úvahu, co museli vojáci vydržet, byla bojová morálka na západní frontě překvapivě vysoká. Francouzská vzpoura u Chemin des Dames v roce 1917 byla výjimkou, třebaže v době vleklé bitvy u Verdunu v zimě 1916–1917 zaznamenali cenzori pročítající dopisy vojáků známky rozklášené morálky a zvyšující se dezerce. Rychlá francouzská reakce vedoucí k uklidnění vzbouřeneckých oddílů dokazuje, jak vážně brala vláda tuto krátkodobou revoltu. Bojová morálka francouzských vojáků byla znovu otestována v průběhu velkého vojenského tlaku Německa na jaře a v létě 1918. Francouzi však bojovali za svou vlast, což si vyžádalo soustředěný boj. Když francouzské tanky zatlačily v srpnu Němce zpátky za řeku Marnu a konec bojů byl už v dohledu, bojová morálka se znovu zvedla. Britské jednotky a jednotky britských dominií rovněž většinou vzdorovaly až do konce posíleny dobrou bojovou morálkou. Po německém průlomu na jaře 1918 sice jejich morálka poněkud poklesla, ale když začala německá ofenziva ochaňovat a dorazily posily (v neposlední řadě ze Spojených států), znovu se zvedla.

Samozřejmě i v britské armádě se množily stížnosti na mizerné podmínky, špatnou stravu, nedostatečné přídělky, dril, fyzické vypětí a panovačné důstojníky. Ve všech bojových jednotkách vládla tuhá, a v některých (zejména v ruské a italské armádě) až zběsilá disciplína. Ve snaze čelit upadající morálce byl ve všech armádách v druhé půli válečného období uplatňován zvýšený nátlak. Nátlak sám však nevyšvětloval připravenost vojáků pokračovat v boji a ve skutečnosti ani nemohl potlačit velké a široce rozšířené roztrpčení panující ve většině armád ke konci války. Tam, kde se bojová morálka udržela na úrovni, musely fungovat nějaké pozitivnější pohnutky. Většina francouzských

a britských vojáků věřila v konečné vítězství a v oprávněnost své věci. Francouzským vojákům dodávalo pozitivní důvod k boji vlastenectví a nutná obrana jejich vlasti. To hrálo svou roli i v případech britských vojáků, ačkoli v menší míře (Británie nečelila invazi, a vojáci tudíž nebojovali na britské půdě). Cenzori pročítající dopisy britských vojáků nezaznamenali ani pokles jejich ochoty dovést boj až do konce, ani úvahy o kompromisním uzavření míru.

Morálka německých vojáků poklesla až v roce 1918. V německé armádě se roztrpčení – umocněné v důsledku větší nerovnosti mezi důstojníky a vojíny, než tomu bylo ve francouzské a britské armádě – zpolitizovalo až po roce 1916. Rozhořčení nad nerovnými platy důstojníků a vojáků, pocit, že důstojníci v zadních řadách si stále „užívají života plnými doušky“, zatímco vojáci na frontě umírají po tisících, zlost na špatnou stravu a snížené přídělky po roce 1916 a zprávy z domova o rostoucích cenách a zhoršujících se životních podmínkách se promítly do narůstajícího přesvědčení vojáků, že jejich oběti jsou dobré jen pro zisky kapitalistů a různých prospěchářů. V posledních měsících války se hodně hovořilo o tom, že k nápravě těchto křivd bude nutná revoluce. Mnoho německých vojáků v té době sdílelo názor malířky a sochařky Käthe Kollwitzové, která stále oplakávala svého syna Petra, jenž padl v roce 1914, že válka, která poslala na jatka miliony mužů, je jen „hrozný podvod“. Požadavky na mír, socialismus a revoluci se vzájemně mísily a v posledních týdnech války na frontě, kdy vojáci volili „nohama“ ve vlně dezercí, byly slyšet stále častěji.

Na východní frontě byla bojová morálka s výjimkou německé armády v rozkladu mnohem dříve. Vojáci ruské, rakousko-uherské a italské armády měli často už od vypuknutí války malou důvěru ve „spravedlivou věc“, pro niž měli bojovat. Mnoho ruských rekrutů, tvořených ze tří čtvrtin rolníky, z nichž většina byla negramotných, „nemělo nejmenší ponětí o tom, co s nimi má tato válka společného“, nebo dokonce že existuje země zvaná Německo, jak si postěžoval generál Brusilov. Demoralizace nastala brzy. Už po prvních porážkách v roce 1914 podávali ruští cenzori hlášení o tom, že „vojáci už nevěří ve vítězství“. Morálku podkopával nedostatek jídla, oblečení a zbraní – mnohým vojákům na frontě se nedostávalo zbraní už v roce 1915 – a vojenské nezdary, stejně jako brutální zacházení s vojáky ze strany důstojníků, které vojáci nenáviděli jako zástupce šlechtického stavu a opovrhovali jimi za korupci a život v pohodlí za bojovými liniemi. Vojáci se stále častěji ptali, kdo může za jejich těžký úděl, a odpověď na svou otázku nacházeli v existenci zrádců. „Brzy si budeme muset možná připustit, že naše

válečná kampaň je ztracena, a především že byla zrazena," byl jeden z názorů, o nichž podávali ruští cenzori hlášení už v roce 1915. Poráženecká nálada – spolu s hledáním obětních beránků a zrádců – nabrala tempo v roce 1916, což se negativně projevilo na bojových liniích. Voják, který naslouchal „vysvětlení“ svého nadřízeného o tom, že za poslední ústup mohou špehové a zrádci, poznamenal: „Ryba vždy smrdí od hlavy. Který car by se obklopil zloději a podvodníky? Je nad slunce jasnější, že válku prohrájeme.“ Cesta k revoluci byla otevřená.

Dezerce a dobrovolné vzdávání se se v ruské armádě rozšířilo počínaje rokem 1916. Bojová morálka se postupně hroutila a na podzim toho roku došlo k více než dvaceti vzpourám. Vojáci na frontě tyto vzpoury neodsuzovali, naopak u nich měly velkou podporu. Únava z války a silný pocit beznaděje poté, co krátký úspěch Brusilovovy ofenzivy vyprchal, se mísil s rostoucím zájmem o dění a zhoršující se životní podmínky doma, o nichž se vojáci dozvídali z dopisů svých blízkých. Předseda petrohradské vojenské cenzorské komise si v listopadu roku 1916 poznamenal, že fámy, které se k vojákům dostávají v dopisech od jejich příbuzných, „u nich vyvolávají pokles bojové morálky a obavy o osud jejich rodin doma“. Požadavek na uzavření míru – dokonce bezpodmínečného – byl hlášen už v roce 1916. V době únorové revoluce v roce 1917 se ze vzednutých vln stala jedna velká přívalová vlna.

Vojáci začali brzy ve velkém dezertovat i z dalších bojujících armád na východní frontě. V italské armádě nehledě na tvrdé postihy od samého počátku bojů se dezerce mezi lety 1915–1917 téměř ztrojnásobily. Z osmanské armády dezertovalo do listopadu 1917 přes 300 tisíc vojáků. Ochota se vzdát – daleko četnější než na západní frontě – byla dalším znamením, že bojová morálka, která musela vycházet z oddanosti věci a sebekázně, byla křehká.

V rakousko-uherské armádě byl významným faktorem při obtížích s dodržováním bojové morálky nedostatek národní soudržnosti. Německy hovořící rakouští důstojníci často veleli vojákům jiných národností – Chorvatům, Rumunům, bosenským Srbům, Čechům, Italům a dalším – a navíc jimi pohrdali. Tito vojáci na oplátku nejenže nemohli povýšené důstojníky vystát, ale pohlíželi na své nadřízené prizmatem své národnosti a habsburské otázky, často tedy netečně nebo nepřátelsky. Češi a jiné menšiny nesli nelibě zacházení ze strany panovačnických a arogantních rakouských oficírů. Rakušané si zase mysleli o Čechách, Rusínech (pocházejících z východních Uher na jih od Karpat) a do jisté míry i o bosenských Srbech, že jsou nespolehliví. To byl stěžejní dobrý recept na udržení bojové morálky. Rostoucí a závažné dezerce

Čechů ukazovaly na to, že v oslabování habsburského válečného nasazení sehrály svou roli i nacionalistické tendence.

Na východní frontě bylo boji přímo postiženo i civilní obyvatelstvo v daleko větší míře, než tomu bylo na západní frontě (kromě počáteční fáze). Zkušenosti civilního obyvatelstva s válkou v jednom sektoru východní fronty jsou popsány v pozoruhodných pamětech starosty jedné polské vesnice. Jan Słomka se narodil v roce 1842 a jeho dlouhý život se uzavřel v 87 letech v roce 1929.¹⁰ Čtyřicet let byl starostou chudé vesnice Dzików poblíž města Tarnobrzeg v jihovýchodním Polsku, poblíž řeky Visly a Karpat, v oné části Polska, která patřila před válkou k Rakousku-Uhersku. Jeho barvitý popis dopadu války na jeho obec nám připomíná spíše plenění, pustošení a devastaci způsobené postupujícími a zase ustupujícími armádami v období třicetileté války v 17. století než hrůzy statické zákopové války, jež byla charakteristická pro západní frontu, kde byly velké bitvy prakticky odděleny od civilního života.

Během jednoho roku po začátku války prošla Słomkovou vesnicí asi pětkrát rakouská vojska a čtyřikrát ruská vojska. V těsné blízkosti vsi se odehrály tři velké bitvy. Rusové okupovali místní okres dvakrát, poprvé na tři týdny a podruhé na osm měsíců. Pohyby vojsk spolu s bitvami způsobily obrovskou devastaci. V okolí byly zničeny téměř tři tisíce zemědělských usedlostí a domů, hlavně ostřelováním z děl. Některé vesnice byly zničeny kompletně. Dělostřeleckou palbou bylo spáleno, pokáceno nebo zničeno na 35 tisíc akrů lesů. Vše, co zůstalo v poničených usedlostech, bylo vyrabováno. Většina obyvatel – těch, kteří neutekli před příchodem Rusů – trpěla nouzí. Mnoho lidí bylo nuceno žít v provizorních obydlích mezi ruinami svých domů, jejich pole zůstala neobdělána, poničena zákopy pro pěšáky a změtí ostnatého drátu. Koně a dobytek jim odvezli Rusové. Většina dospělých mužů byla deportována na Ural. Neměli dostatek jídla, oblečení ani střechu nad hlavou, podobně jako chyběla pracovní síla, protože práce schopní muži byli pryč. Musel být zaveden nepopulární systém přidělu potravin a s tím, jak se zvyšoval jejich nedostatek, astronomicky rostly i ceny.

Přítom vše začalo optimisticky. Když byla 1. srpna 1914 nařízena mobilizace, rekruti spěchali, aby se v Dzikóvu přidali k armádě. Civilní obyvatelstvo vřele vítalo vojáky, kteří maširovali kolem za zpěvu písní

¹⁰ Některé zdroje (např. polská Wikipedie) uvádějí, že zemřel v roce 1932, v roce 1929 byl vyznamenán Zlatým křížem za zásluhy, v témže roce také vyšly v Krakově jeho *Pamiętniki włościanina (Paměti rolníka)*, pozn. red.

a plni bojové morálky. Existoval všeobecný pocit, že Centrální mocnosti zvítězí, že se válka rozhodne na ruském území a že z ní vzejde nový polský stát.

Po vypuknutí války vyšel najevo jeden důležitý rozpor v místní populaci. Nevraživost a roztrpčení katolického obyvatelstva vůči Židům (kteří tvořili většinu obyvatel Tarnobrzegu, ale ne Dzikówa a dalších sousedních vesnic) se projevilo v nepodloženém obvinění, že se Židé vyhýbají vojenské službě a neposkytují ubytování, koně a povozy vojsku, čímž zatěžují ostatní vesničany. Nakonec byli Židé obklíčeni a násilím donuceni spolupracovat.

Když se ruská armáda stáhla za řeku Vislu a Rakušané postupovali vpřed, upevnila se důvěra lidí v brzké vítězství Rakouska-Uherska, a tím pádem i Polska. Lidé se domnívali, že válka za pár měsíců skončí. Tento optimismus však dlouho nevydržel. Dělové rány, které se začaly ozývat 9. září v těsné blízkosti vesnice, vyvolaly mezi obyvatelstvem, které doposud věřilo, že rakouská armáda je na cestě k vítězství, okamžitý poplach a paniku. Během pár dní bylo jasné, že se naopak jedná o překotný ústup rakouské armády. Plahočící se unavení, hladoví a zranění vojáci, kteří jen vzdáleně připomínali vojáky z oněch skvělých regimentů, které odsud odcházely před pár týdny, se navraceli zpět. Zpočátku žebrali o jídlo a později rabovali obydlí, aby nějaké jídlo sehnali. Mnoho místních Židů uteklo před postupující ruskou armádou, a měli k tomu dobrý důvod, protože ruští nepřátelé se k Židům chovali „velmi krutě a bezohledně“. Dzikówští Židé byli shromážděni na jedno místo a veřejně bičováni. V sousední vesnici bylo pět Židů oběšeno za údajné schovávání zbraní. Dva další Židé z Tarnobrzegu byli oběšeni u silnice, neboť na ně padlo podezření ze špionáže. Když museli na začátku října Rusové opět ustoupit, obyvatelé vítali jako své osvoboditele vojáky, které považovali za Rakušany. Ve skutečnosti byli tito „osvoboditelé“ Maďaři, jejichž regimenty čítající asi 15 000 vojáků se ukázaly být stejně chamtivé a nepřátelské jako předtím Rusové. Začátkem listopadu se vrátila ruská armáda a její okupace – doprovázená dalším masivním plundrováním a ničením – tentokrát trvala až do června 1915.

Spolu s tím, jak se v pozdějších letech války drasticky zhoršovaly hospodářské podmínky, zhoršoval se i těžký úděl místního obyvatelstva, a jelikož četné dezercce z armády jasně ukazovaly na vojenskou slabost Rakouska-Uherska, naděje na nezávislost Polska uvadaly. A když byla východní část rakouské provincie Halič předána do rukou nově vytvořené Ukrajinské lidové republiky v separátní dohodě podepsané mezi Ukrajinou, Německem a Rakouskem-Uherskem 9. února 1918 (v dohodě,

kteří uznávala nezávislost Ukrajiny a nabízela jí vojenskou podporu proti bolševikům výměnou za potraviny), bez toho, že by u této dohody byli přítomni Poláci, rozšířil se pocit, že Německo spolu s Rakušany Polsko zradilo.¹¹ Jelikož byl vznik nezávislého polského státu jako součást spojeneckých cílů zahrnut do Čtrnácti bodů prezidenta Wilsona, zveřejněných předešlého měsíce, znamenalo to pobídku pro Poláky, aby oslabili svou váhavou loajalitu vůči Centrálním mocnostem. Bylo však velmi nejisté, jak a zda vůbec nezávislý polský stát vznikne.

Poslední říjnový den roku 1918 se na náměstí v Tarnobrzegu shromáždili dezertéři z rakouské armády, kteří se doposud schovávali v okolních lesích a byli zásobováni jídlem od místního obyvatelstva, se strženými kokardami ze svých vojenských čepic. V prvních listopadových dnech byly všude strhávány rakouské znaky a nahrazovány polskou orlicí. Vojáci spěchali na nádraží, aby co nejdříve mohli odcestovat domů. Občané shromáždění na náměstí radostně skandovali: „Polsko je obnoveno!“ Místní představitelé (včetně Słomky), kteří byli symbolem obtěžujících a nepopulárních válečných nařízení, byli okamžitě sesazeni ze svých postů. Obzvláštním cílem hněvu obyvatel se stali policisté, kteří byli fyzicky napadáni a surově bití. Židé, kteří byli obviněni ze zneužívání bída místních obyvatel, kterým půjčovali peníze s lichvářským úrokem, a z toho, že se vyhýbali službě na frontě, se stali rovněž terčem nepřátelství, jež občas propuklo ve výbuchy násilí, kdy byly plundrovány židovské obchody a jejich majitelé bití. Třídní nenávist byla zřejmá. Dvě třetiny půdy v okolí patřily deseti velkým pozemkovým vlastníkům, zatímco o zbylou třetinu se dělilo asi 14 000 malorolníků. Není tedy divu, že v chaotických podmínkách na sklonku války docházelo k útokům na panská sídla a velkostatky, kdy hordy rolníků (někdy za pomoci služebnictva), často inspirované bolševickou revolucí, holemi, vidlemi a zbraněmi plenily sýpky a odvážely si jídlo, dobytek, seno, povozy a jiný majetek, přičemž někdy buď ztloukly, nebo dokonce zavraždily správce panství.

Válka, která začala nadějnými vyhlídkami, skončila v této části Polska hořkou nevraživostí, třídním konfliktem, zvýšeným nepřátelstvím vůči Židům, rozkladem úřadů a široce rozšířeným násilím a výtržnostmi. Vznikající polský stát byl vším možným, jen ne sjednoceným

¹¹ V listopadu 1916 bylo na dobytých územích ruského záboru vytvořeno Regentské království polské, které zaniklo 11. listopadu 1918, kdy byla vyhlášena druhá Polská republika. Tento útvar byl sice satelitem Centrálních mocností, ale v Polácích jeho vznik vyvolal dojem, že s obnovou jejich samostatného státu se počítá, pozn. red.

národem. V době uzavření příměří neměla země žádnou vládu. Když byla v listopadu 1918 vyhlášena existence nezávislého polského státu, jeho úsilí o vytyčení hranic a vybudování sjednocené infrastruktury bylo pouhým začátkem. A ať už byly naděje na obnovení polského státu, jež chovala dzikówská komunita Jana Słomky spolu s obyvateli bezpočtu dalších polských obcí, jakékoli, přesná forma tohoto státu po jeho vyhlášení odpovídala spíše než jejich přání okolnostem rozpadu tří mocností – Ruska, Rakouska-Uherska a Německa (Pruska před rokem 1871) –, jež si Polsko dělily mezi sebou už od roku 1795.

Obyvatelstvo se během války muselo všude, v západní i ve východní Evropě a přes odlišnou charakteristiku válčení na obou těchto frontách vyrovnávat s novými problémy, materiálními i psychickými. Tuto tíži nesly na svých bedrech především ženy. Často se musely samy postarat o hospodářství a malé děti a žily v neustálém strachu o své muže bojující na frontě. V průmyslových regionech musely ženy nastoupit do zbrojních továren a vykonávat práci, kterou předtím dělali muži, nebo udržovat v chodu dopravní síť. Navíc se ženy kromě obstarávání domácnosti v situaci zvyšujícího se nedostatku potravin a rychle rostoucích cen neustále obávaly, že každou chvíli někdo zaklepe na dveře se zprávou, že jejich milovaný byl zabit v boji. Není tedy divu, že u nich narůstalo rozhořčení a hněv. Ženy se scházely ve frontách na potraviny, což jim umožňovalo sdělovat si nejnovější zprávy a zvěsti a dát průchod svému rozhořčení. Dopisy, které dostávaly z fronty, jim poskytovaly náznaky, jak dobře nebo špatně se válka vyvíjí a jak na tento vývoj reagují vojáci. Ve svých dopisech mužům na frontu zase ženy líčily, jaké podmínky panují doma. Vojáci se během svých nepřiliš častých dovolených rovněž dozvídali, jak vypadá život na domácí frontě, a tyto vzpomínky je doprovázely zpět do zákopů.

Pro lidi doma bylo nemožné plně pochopit hrůzy, které se odehrávaly na frontě, ačkoli v Británii o tom mohly miliony lidí získat alespoň základní ponětí po zhlédnutí oficiálního snímku nazvaného *The Battle of the Somme (Bitva na Sommě)*, který – ač částečně upravovaný – tuto strašlivou zkušenost nijak neskrýval. Bylo to poprvé v dějinách, kdy byla domácímu obyvatelstvu zpřístupněna niterná zkušenost z války. Sledovat tento snímek bylo pro mnohé tak trýznivé, že omdlávali hrůzou. Úřady byly nuceny si připustit, že obyvatelstvo není připraveno na to být vystaveno chmurné realitě války. Většina příbuzných doma si nechtěla připustit, co musí jejich blízcí na frontě přestát. Není tedy překvapivé, že se mnoho vojáků vracelo na frontu s pocitem, že lidé doma nemají pochopení pro to, čím si vojáci procházejí. Vřelé přivítání, kterého se

dostalo jednomu britskému poručíkovi od příbuzných, když přijel v roce 1917 na dovolenou, rychle opadlo. Vychvalovali před ním britské vítězství u Passchendaele. Když jim však začal popisovat hrůzy této bitvy a naznačil, že utrpené ztráty nebyly k ničemu, ukázali mu dveře.

Taková necitelnost a nepochopení však nebyly jediným modelem vztahu fronty a zázemí. Vzájemná komunikace mezi lidmi doma a vojáky na frontě byla důvěrnější a důležitější, než napovídá výše uvedený případ. V dopisech, tomto životně důležitém spojení s domovem, se projevuje silná touha po možnosti odjet domů na dovolenou (v případě vojáků, kteří měli to štěstí, že na dovolenou odjet mohli, na rozdíl třeba od Kanadanů, Australanů, Novozélandanů či indických oddílů nebo vojáků ze vzdálených regionů Ruska). Také se zdá, že se postoj k válce doma a na frontě spolu s tím, jak se konflikt vlekl, začal čím dál víc sblížovat, zejména v řadách těch válčících stran, jež čelily stále pravděpodobnější porážce.

Široká škála různorodých zkušeností doma i na frontě znemožňuje tyto zkušenosti shrnout nebo zobecnit. Jedna věc, která je však podle všeho zřejmá a má svůj historický význam, je fakt, že země, které vstoupily do války s politickým systémem, jenž byl obecně uznáván, těšil se celkem silné podpoře a opíral se o poměrně vysoký stupeň zastoupení a zavedené hodnoty – což by se dalo vyjádřit slovem „legitimita“ –, měly zřetelnou výhodu při udržování morálky doma i na frontě, a tudíž i při maximalizaci válečného nasazení. Samozřejmě že tato výhoda sama o sobě nepostačovala. Tyto země potřebovaly mít převahu i v dodávkách zbraní, jídla a lidské síly. Británie a Francie patřily k mocnostem, které se těmto výhodám těšily, a to i proto, že se mohly spolehnout nejen na pomoc od svých zámořských závislých území, ale i od Spojených států. Ke konci války měly navíc přímou podporu americké armády. To všechno umožňovalo udržet očekávání konečného vítězství a tam, kde byla naděje na vítězství nejprve povzbuzována a posléze se stávala čím dál víc pravděpodobnou, si státní systém mohl podržet svou legitimitu dokonce i tvář v tvář obrovským ztrátám na frontě.

Všude tam, kde se porážka stávala téměř jistou, mizela i naděje. Obrovské (a zvyšující se) ztráty se zdály být zbytečné a legitimita státního systému, jenž byl odpovědný za tuto katastrofu, byla podkopána až na sám práh zhroucení. Nejzřetelněji se to projevilo v masových dezercích z armád Centrálních mocností ke konci války. Tam, kde byla legitimita nejslabší, znamenala válka pro dotyčnou zemi tak těžké břímě, že režimy, které ji propagovaly, byly stále více ohrožovány masovými nepokoji jak u civilního obyvatelstva, tak i mezi vojáky na frontě.

STÁT POD TLAKEM

Válka bezprecedentně zatížila všechny válčící státy, i ty, které se nakonec mohly považovat za vítězné. Ať už se jednalo o zcela nové nebo o rozšířené úkoly, za všechny byl v konfliktu tohoto měřítko odpovědný stát. Muselo být mobilizováno vojsko a zajištěny stále se zvyšující dávky na frontu. Asi v polovině války bylo v každé zemi odvedeno do armády velké procento mužské populace schopné nosit zbraň. (Británie, která vstoupila do války s armádou dobrovolníků, začala s odvody v roce 1916.) Zbraně musely být vyráběny masově a v obrovském množství, aby vojáci měli s čím bojovat. Státy sponzorovaly výzkum nových technologií a vývoj inovativních typů zbraní. Musel být navýšen počet nemocnic, improvizovaných ošetřoven a zotavoven, aby bylo kam umístit velký počet zraněných a zmrzačených vojáků vracejících se z fronty. Musela být zorganizována podpora, i když neadekvátní, pro vdovy a rodiny, které přišly o svého živitele. Pomocí propagandy a cenzury ze strany státu muselo být řízeno veřejné mínění a udržována bojová morálka a šíření informací bylo kontrolováno pomocí přímého i nepřímého vlivu na tisk.

To vše si vyžadovalo nutnost kontrolovaného hospodářství a enormně zvýšených státních výdajů. Vojenské výdaje dosáhly na konci války nevídané úrovně – 59 procent německého hrubého domácího produktu, 54 procent francouzského a 37 procent britského (méně rozvinuté ekonomiky Ruska, Rakouska-Uherska nebo osmanské říše si nemohly dovolit tolik). Občanům byly předepsány nové nebo zvýšené daně. Británie byla relativně úspěšná ve financování válečných nákladů pomocí zdanění obyvatelstva, Německo a zejména Francie se k takovému zdanění svých obyvatel neuchýlily, neboť žily v představě, že po dosaženém vítězství zaplatí válečné reparace nepřítel. Převážná část financí na válku pocházela z půjček. Státy Dohody si půjčovaly hlavně od Spojených států, Rakousko-Uhersko si do určité míry půjčovalo od Německa. S tím, jak však válka pokračovala, Německo si už nemohlo půjčovat od nikoho ze zahraničí a německé válečné nasazení muselo být stále častěji financováno z domácích válečných půjček. Všechny válčící státy se uchýlily k vydávání válečných dluhopisů. Všude se nesmírně zvyšovala státní zadluženost. Když už nestačily půjčky ani daně, státy tiskly peníze, čímž odsouvaly problémy na pozdější dobu.

Spolu s tím, jak se rozšiřovalo řízení hospodářství ze strany státu a zásahy do života občanů, rostl i počet úředníků. Byrokracie sílila, podobně jako dohled, nátlak a represe. „Cizinci“ byli internováni.

V některých regionech, zejména ve východní Evropě, byly přesídlovány celé populace. Když Rusové ustupovali v roce 1915 ze západního Polska a Litvy a nechávali po sobě „spálenou zemi“, deportovali nejméně 300 000 Litevců, 250 000 Lotyšů a 350 000 Židů (s nimiž bylo obzvláště krutě zacházeno) a 743 000 Poláků na území Ruska. Na počátku roku 1917 přibýlo v Rusku k masám obyvatel velkých měst, trpících stále větší bídou, dalších šest milionů přesídlenců – utečenců z Kavkazu a pohraničních oblastí na západě i nuceně deportovaných.

Všude musely státy zajistit podporu především průmyslové pracující třídě (nyní zahrnující velký počet žen ve zbrojním průmyslu), jejíž militantnost narůstala spolu s tím, jak se zhoršovaly materiální podmínky. Často se stávalo, zejména ve více autoritářských systémech, že tito lidé byli drženi spíše zkrátka, než aby jim byly nabízeny nějaké výhody, avšak v Británii, ve Francii a – téměř až do konce války – i v Německu byli dělníci v podstatě podpláceni vyššími mzdami (ve srovnání s dalšími vrstvami společnosti), sliby do budoucna a možností širšího organizování v odborech. V Německu byla drastická opatření zavedená kvůli mobilizaci pracovní síly podle zákona o pomocných službách z roku 1916 (povinné služby ve válečném průmyslu pro všechny muže od 16 do 60 let) spojena se vznikem pracovních výborů v továrnách s více než padesáti zaměstnanci, s rovnocenným zastoupením zaměstnanců i zaměstnavatelů. Přesto byli dělníci (včetně žen) bez ohledu na svou ochotu podporovat válečné nasazení připraveni stávkovat na obranu svých materiálních zájmů. Ve Velké Británii, kde se za války zhoršily podmínky méně než v kterékoli jiné válčící zemi a kde zůstala relativně vysoká ochota podporovat válečné nasazení, docházelo k více stávkám než v ostatních zemích s výjimkou Ruska. V roce 1918 stávkovalo třikrát víc britských dělníků než v roce 1914. Mimo Británii docházelo k relativně malému počtu stávek v prvních dvou letech války, ale v letech 1917–1918 se jejich počet (spolu s akcentovanějším politickým obsahem) výrazně zvýšil.

Společně s tím, jak se zvyšovalo zdánlivě nekonečné utrpení a válečné strasti, se začalo s hledáním obětních beránek, na něž by mohla být svalena vina za tuto mizerii. Státní propaganda rozdmýchávala obecně rozšířené nenávisti. Rozhořčení obyčejných lidí bylo zaměřeno na kapitalisty a finančníky. Nebyla to však jen pouhá očividná třídní nenávist vůči válečným vydřiduchům; snadno se mohla přehoupnout v nenávist rasovou. Židé byli stále častěji karikováni jako vykořisťovatelé lopotících se mas a jako vtělení finančního kapitálu. Nenávist k Židům byla však u většiny obyvatel Evropy příliš dlouhodobá a příliš

chameleonská v přizpůsobení se jakémukoli předsudku, aby se omezovala pouze na spojení s kapitalismem. V hluboké antipatii se často směřovalo ekonomické roztrpčení se starým předsudkem vůči Židům jako „vrahům Ježíše Krista“ - tento předsudek byl stále živý zejména ve střední a východní Evropě a byl často propagován křesťanským klérem. K této směsici všemožných nenávistí byla v roce 1917 přimíchána další smrtelná ingredience: Židé jako příčina bolševismu a revoluce. V době, kdy se válka chýlila ke konci, bylo zobrazování Židů vskutku mnohोtvárné: Žid jako nepřítel křesťanství, kapitalistický vykořisťovatel, odmítač vojenské služby, vyvolávač vnitřních nepokojů, hybná síla bolševismu. Není tedy divu, že se po roce 1917, kdy nastala ostrá odezva na ruskou revoluci, prudce zvýšil počet prodaných výtisků takzvaných *Protokolů sionských mudrců*, předválečného podvrhu carské policie, majícího za cíl poukázat na židovské spiknutí směřované k ovládnutí světa.

Změny ve společnosti každé válčící země byly postiženy a přímo ovlivněny účinkem války na domácí politiku a životaschopnost státního systému. Státy se nejprve snažily udržet svůj politický systém v chodu tak, jak fungoval před válkou, nebo alespoň co nejlépe předválečnému stavu. „Žít a pracovat jako obvykle“ byl slogan, který v Británii poprvé použil Winston Churchill ve své řeči z listopadu 1914, aby podtrhl potřebu trvale normálního stavu, nenarušeného válkou v zahraničí, která měla mít jen krátkého trvání. Tato naděje v řádné válčící zemi netrvala dlouho, avšak politika, víceméně „jako obvykle“, pokračovala stejným směrem až do doby, než začaly být státy větší či menší měrou zmítány válečnými tlaky.

V Británii a ve Francii se stranicko-politické rozdíly nijak nezmenšovaly a často byly vyhraněné, přesto nepřevážily nad smyslem pro jednotu vyvolanou závazkem válečného nasazení - jednotu zpochybňovanou pouze menšinami, které se čas od času hlasitě projevovaly, avšak neměly velký vliv na hlavní názorový proud. Ke změnám docházelo pouze po obdobích nesnází, kdy byla snaha dosadit do vlády „silné muže“, kteří by se domohli dosažení vítězství s nepolevujícím nasazením. Po obrovských ztrátách na řece Sommě a bezprostředně po vážných revoltách v Irsku, jež ohrožovaly britskou vládu na tomto ostrově, se v prosinci 1916 stal britským ministerským předsedou v čele malého, avšak mocného válečného kabinetu dynamický David Lloyd George. Pod jeho vedením se podařilo dosáhnout nové organizace válečné ekonomiky a povzbuzení válečného nasazení. Ve Francii vedla politická krize po problémech, jež nastaly v roce 1917 - po velkých vzpourách na frontě, protiválečných demonstracích a požadavcích na

kompromisní mír -, v listopadu téhož roku k opětovnému povolání veterána a radikálního lídra Georgese Clemenceaua do čela vlády. Tento muž byl jako symbol republikánského nacionalismu jmenován proto, aby ztělesnil rázný závazek, obnovil sebedůvěru národa a symbolizoval „nezlomný a vlastenecký boj za vítězný mír“.

V Británii ani ve Francii nevedly vnitřní spory o způsobu vedení války ani sociální a politická nespokojenost různé intenzity, hlavně na socialistické levici, k revolučním náladám vůči státu. Britská morálka doma byla udržována na dobré úrovni díky víře, že země nebude napadena, vyhlídce na vítězství a relativně nízké míře materiálního strádání. Nepřímo válka zasáhla samozřejmě všechny, přímý efekt byl však omezen především na vojáky sloužící v armádě. Ve Francii panovaly větší rozdíly v postojích. Pacifistické protesty a demonstrace za mír, jež se odehrávaly na začátku roku 1918 a při nichž byly slyšet hlasy podporující bolševismus a revoluci, vedly v květnu k velké stávce ve zbrojních továrnách. Tyto názory by bylo možné slyšet častěji, kdyby se válka neodehrávala na francouzské půdě. Vzhledem k tomuto faktu byl však pacifismus vyvažován nezbytností pokračovat v boji a odolat velké německé ofenzivě. Jakmile tato ofenziva zeslábla a vítězství bylo na dohled, morálka Francouzů se zvedla a vydržela až do konce. V naprosté většině pokračovala socialistická levice v Británii i ve Francii ve své podpoře válečnému nasazení. Ani v jedné zemi nenastala situace, kdy by byla vážně ohrožena legitimita státu. Pokud by však hrozila porážka a válečné ztráty by byly vnímány jako zbytečné, mohla být situace odlišná.

Na opačném pólu oproti západním mocnostem stálo Rusko. Pouze v Rusku došlo k revoluci už v průběhu války. Pouze v Rusku vedla revoluce k radikální transformaci společensko-ekonomických vztahů a politických struktur. A pouze v Rusku došlo k naprostému zničení vládnoucí třídy.

Pokus o ruskou revoluci v roce 1905 ztroskotal, protože neexistovala žádná soudržnost mezi stávkujícími dělníky, bouřícími se rolníky a vojáky s námořníky, v jejichž řadách povstal jen malý počet. Chybělo také sjednocující revoluční vedení. Car si revoluci koupil částečně prostřednictvím ústupků směrem ke konstituční vládě, ty se však brzy ukázaly jako kosmetické. Zbytek dokonaly represe. Carská tajná policie Ochranka dokázala velmi účinně pozatýkat lídry revoluce či je poslat do vzdáleného vyhnanství, infiltrovat jejich organizace, zakázat buřičský tisk, potlačit stávky a popravit rebely z řad rolníků. Carskému režimu se protentokrát podařilo své zhroucení zažehnat. V následujících letech

se však zlepšily komunikace, došlo k růstu hospodářství (v posledních předválečných letech dokonce rychleji než ve Spojených státech), bylo dosaženo velkého pokroku v industrializaci země a zvýšily se celkové příjmy státu. Velkým problémem však zůstávala sklerotická povaha carské autokracie. Kdyby nedošlo k válce, mohly být možná zavedeny změny, jež by transformovaly carskou vládu do parlamentem kontrolované konstituční monarchie. Vzhledem k zatvrzelému odporu vládnoucí třídy k systematickým změnám a rozsahu hluboce zakořeněného a organizovaného nepřátelství (bez ohledu na represe) vůči autokracii ze strany dělníků a rolníků to však nebylo pravděpodobné. Bylo celkem zřejmé, že k revoluci někdy v budoucnu opět dojde a ke konci roku 1916 to vypadalo, že už to nebude trvat dlouho.

Během kruté zimy 1916–1917, kdy si mnoho ruských rolníků uschovalo potraviny nebo je prodávalo za vysoké ceny, velká průmyslová centra trpěla akutním nedostatkem potravin a energií. Hrozilo, že úplně zkolabuje doprava, a státní finance byly v troskách. Inflation bujela. Platy (kromě platů zkušených dělníků ve zbrojovkách) nedokázaly udržet krok se závratně rostoucími cenami. Mnoho lidí nemělo daleko ke smrti hladem. Privilegovaná menšina však stále profitovala z války, což se stalo zdrojem silného rozhořčení. V lednu 1917 se konaly velké protestní stávky v Petrohradu a v dalších městech, kde byl hněv nad životními podmínkami spojen s protiválečnými postoji a opozicí vůči carskému režimu. Když 8. března (podle starého ruského kalendáře 23. února) vyšly do ulic pracující ženy na protest proti tomu, že není chléb, vyvolalo to masové stávky a demonstrace dělníků ve zbrojním průmyslu. Povstání dělníků v Petrohradu podpořili vojáci a námořníci. Střílení na demonstranty v Petrohradu nedokázalo ukončit stávku, jíž se zúčastnilo přes 200 000 dělníků, a vláda neměla sílu uklidnit situaci hrozící vojenskou stávkou v ozbrojených silách. Příkazy k potlačení vzpour padaly na neúrodnou půdu. Situace se rychle vymkla kontrole carských úřadů. V podmínkách anarchie si dělníci zvolili svou vlastní formu zastupitelské vlády, takzvané sověty (neboli rady). Docházelo k rychlému kolapsu stávajícího řádu. I vojáci si volili sověty, které je měly zastupovat, a požadovali carovo odstoupení. Když se vedoucí důstojníci a politici dohodli, že by měl car skutečně odejít, učinil tak abdikací dne 15. března. V červenci 1918 byl car spolu s celou svou rodinou zastřelen bolševiky, těla však byla identifikována až o osmdesát let později, po rozpadu Sovětského svazu.

Válka vytvořila podmínky, v nichž nahromaděný hněv dělníků a rolníků namířený na cara a na systém vlády, který představoval a který vinili

ze zodpovědnosti za svou mizerii, překonal načas jejich rozdílné zájmy. Revoluční síly v řadách průmyslových dělníků a rolníků se v roce 1917 dočasně spojily. I přes toto spojení však nemusely být dostatečně silné ke svržení carského systému, podobně jako tomu bylo v roce 1905. Válka však zásadně propojila jejich zájmy se zájmy stále většího počtu roztrpčených vojáků na frontě. Ve chvíli, kdy se roztrpčení rozšířilo i na válečnou frontu, vojáci odmítali dál bojovat a jejich nadšení pro revoluci se spojilo s revolučním zápalem na domácí frontě, měl režim na kahánku. Ohromná vlna nesouhlasu s enormními ztrátami a nesnesitelným strádáním se spojily v explozi odporu k válce, jenž smetl systém, který byl z těchto věcí obviňován. Režim, spoléhající se dosud na represe a nátlak, nedisponoval téměř žádnými prostřednickými strukturami, jež by přivedly obyvatelstvo k nevynucené podpoře režimu, a v roce 1917, kdy se tlaky předcházející výbuchu neúměrně zvyšovaly, neměl téměř žádné příznivce.

I po sesazení cara a zřízení Prozatímní vlády „revoluční demokracie“ v březnu 1917 zůstávala situace velmi nestabilní. Proměnlivé podmínky následujících měsíců a další obžaloba nenapravitelně ztracené války vytvořily klima, v němž se měla odehrát druhá, daleko radikálnější revoluce.

V říjnu 1917 (podle starého ruského kalendáře) už byl k dispozici organizační rámec pro směřování a vedení revoluce. Na rozdíl od roku 1905 to byl rozhodující faktor pro úspěch této revoluce. Bolševická strana neměla dosud vybudovanou masovou základnu kromě malých buněk dělnické třídy. Měla však pevně semknuté a fanatické vedení s předem vytvořeným programem, který nevnímal destrukci starého systému jako konec sám o sobě, ale spíše jen jako předeheru k vybudování zcela nové společnosti. Bolševická strana se zrodila jako větší frakce vzešlá z rozdělené Ruské sociálně demokratické dělnické strany, jež byla založena v roce 1899, ale později se rozpadla na větší revoluční (bolševické) a menší reformní (menševické) křídlo. Vladimír Iljič Uljanov, známější pod přezdívkou Lenin (který byl na konci 90. let poslán do exilu na Sibiř a poté žil až do roku 1917 většinou mimo Rusko), si představoval stranu jako předvoj dělnické třídy a pod záminkou svržení cara prosazoval tuhou disciplínu a naprostou loajálnost. Leninovým dalším cílem bylo nastolit prostřednictvím nemilosrdného uplatňování teroru vůči „třídním nepřátelům“ „provizorní revoluční demokratickou diktaturu proletariátu a rolnictva“. V dubnu 1917 byl tento charismatický vůdce bolševiků převezen ze svého švýcarského exilu do revolučního chaosu Petrohradu Němci, kteří doufali, že tím ještě více podkopou

narušenou vůli Rusů pokračovat v boji podněcováním k dalším nepokojům a agitací za mír. Ve světle pozdějších událostí to byl jeden z největších „gólů vstřelených do vlastní sítě“ v dějinách. Vzhledem ke vládním represím bolševiků byl Lenin nucen se v červenci stáhnout do Finska (Finsko bylo od roku 1809 poloautonomní součástí Ruska a po svržení cara volalo stále hlasitěji po nezávislosti). Když však začala moc státu slábnout, Lenin se vrátil do Petrohradu, aby stanul v čele druhé revoluce.

To, co drželo těsně semknuté vedení bolševické strany a jeho oddané členy pohromadě, byla utopická ideologie spásy, vize budoucí beztrždní společnosti prosté konfliktů. Co však dávalo bolševikům potenciál získat širší voličstvo, byly méně éterické a spíše pragmatické sliby: příslib míru, dostatku chleba, pozemkové reformy, přerozdělení vlastnictví a řízení továren dělníky a zákona v rukou lidu. Z politického hlediska požadovali bolševici předání veškeré moci sovětům (které byly mezitím založeny ve všech velkých městech). Bolševikům nahrávala neoblíbená Prozatímní vláda Alexandra Fjodoroviče Kerenského, spolu s akutním nedostatkem potravin a paliva, raketově narůstající inflací a obrovským krveprolitím v poslední katastrofické válečné ofenzivě. Kontrola petrohradského sovětu (vedeného Lvem Trockým, narozeným jako Lev Davidovič Bronštejn, nadaným organizátorem a demagogem, který hlásal potřebu permanentní revoluce) poskytovala odrazový můstek pro Říjnovou revoluci, která nakonec vedla k úplnému převzetí sovětů bolševiky. Tato revoluce si vyžádala nemilosrdný vnitřní boj proti třídním nepřátelům a více než dva roky té nejbrutálnější občanské války, než byly poraženy mocenské reakční a kontrarevoluční síly a Rusko nastoupilo cestu úplné politické, sociální, ekonomické a ideologické transformace. Bylo to jasné od samého počátku: bolševická revoluce byla událostí celosvětového historického významu. Tato revoluce vytvořila zcela nový druh státu a společnosti. Zprávy o tom, co se děje v Rusku, způsobily Evropě šok, který přetrval po celá desetiletí.

Jinde v Evropě se krize legitimacy dostavila asi rok po bolševické revoluci, bezprostředně po válečné porážce. V Německu neznamenal válka konec stranické politiky. Naopak, polarizace německé politiky, jež byla jasně vymezena už před válkou, avšak zpočátku byla zastřena „civilním průměříím“ z roku 1914, se plně odhalila, když začal narůstat všeobecný pocit strádání, obrovské lidské ztráty, jež se ukázaly jako marné, a hrozit porážka ve válce. Ideologické a třídní rozdělení společnosti, jež bylo pouze dočasně překonáno na začátku války, se brzy znovu vynořilo na povrch a od roku 1916 se radikalizovalo. Spolu s tím, jak se

ztenčovaly dodávky potravin, prudce rostly ceny a zhoršovaly se životní podmínky, se zostřovaly i politické rozpory ohledně míru a válečných cílů.

S hlavní kampaní za drastickou politickou změnu přišla německá levice. Sociální demokraté se v dubnu 1917 rozdělili kvůli postoji jednotlivých sekcí k válce. Odštěpila se radikální menšina, která odmítala válku jako imperialistický konflikt, jenž může být překonán pouze socialistickou revolucí, a utvořila Nezávislou sociálnědemokratickou stranu Německa (*Unabhängige Sozialdemokratische Partei Deutschlands*, USPD), která se později stala základem Komunistické strany Německa (*Kommunistische Partei Deutschlands*, KPD). Větší část sociálních demokratů, kteří se nyní nazývali Většinou sociálnědemokratickou stranou Německa (*Mehrheitssozialdemokratische Partei Deutschlands*, MSPD), rovněž odsuzovala imperialistickou válku a německé anexe, ale odmítala revoluci ve prospěch reform zavedením zastupitelské demokracie a vlády odpovědné parlamentu, ne německému císaři. (V císařském Německu byly politické strany celého spektra sice zastoupeny v Říšském sněmu, avšak neměly rozhodovací moc. Ta spočívala v rukou císaře a jím jmenovaných ministrů a vojenských představitelů.)

Dne 19. července 1917 byla MSPD při hlasování za mírovou rezoluci v Říšském sněmu podpořena některými liberály z Pokrokové lidové strany (*Fortschrittliche Volkspartei*, FVP) a katolickou stranou Centrum. Mocnou opozici však utvořili její oponenti z konzervativního a liberálního pravého křídla, kteří podporovali vojenské vedení a upřednostňovali nejenom nekompromisní pokračování ve válce, ale i další územní anexe. Nátlakové slupiny podporované financemi velkopodnikatelů, například Všeněmecký svaz a zejména fanaticky nacionalistická a imperialistická Německá vlastenecká strana (*Deutsche Vaterlandspartei*, založená v roce 1917, která rychle získala podporu jednoho a čtvrt milionu svých členů), popularizovaly názor o boji vedoucím ke konečnému vítězství a k územním ziskům a současně odmítaly požadavky na parlamentní demokracii. Tato politická konstelace zůstávala v platnosti až do konce války a spolu s tím, jak se zhoršovalo materiální strádání a blížila se porážka, nabývala na intenzitě. Radikální polarizace německé politiky, jež následovala po porážce v roce 1918, byla již předznamenána vnitřním vývojem během posledních dvou válečných let.

Bojová morálka na frontě zkolabovala až po nezdaru letní ofenzivy v roce 1918 v posledních měsících války, čímž přispěla k narůstajícímu domácímu tlaku na zastavení bojů. Velké stávkové hnutí německých průmyslových dělníků v lednu 1918 se ještě setkaly s pramalými sympatiemi

vojáků na frontě, kteří byli vedeni k očekávání úspěchu jarní ofenzivy. Po zahájení ofenzivy v březnu vládla ve vojsku nadšená nálada z „tohoto elementárního vyjádření německé síly“. Když začalo být zjevné, že útok ztroskotál, bublající hněv se začal obracet v přímou akci. Vojáci, kteří odvážně a s přesvědčením bojovali téměř čtyři roky, teď chtěli hlavně přežít boje, které se jim jevily jako beznadějně. Únava z války se proměnila v narůstající touhu po ukončení bojů. V posledních čtyřech měsících války se na západní frontě vzdalo nepříteli 385 tisíc německých vojáků – tedy daleko víc než v předchozích čtyřech letech války dohromady. Po srpnu 1918 dezertovaly přibližně tři čtvrtiny milionu vojáků, kteří přispěli k narůstajícím nepokojům doma. Ve velkých stávkách na počátku roku protestovali dělníci hlavně kvůli životním podmínkám, teď měly stávky nepochybně i politický podtext. Stále častěji zněly požadavky na mír, demokracii a konec císařského režimu.

Čím déle válka pokračovala, tím více byla zpochybňována podstata německého státu. Politický systém, v němž nebyli ministři odpovědni parlamentu, ale císaři, odmítali socialisté už před válkou, avšak toto uspořádání bylo drženo mocenskými silami, které odolávaly jakémukoli směřování k demokracii. Odvracející se válečná štěstěna však měla za následek narůstající volání levicových politiků nejenom po ukončení neúnosného krveprolití, ale i po odstranění těch, kdo jsou za toto krveprolití odpovědni, a po zavedení demokratické parlamentní vlády. Stále víc a víc Němců považovalo systém vlády spočívající v militarismu, třídních privilegiích a v nekontrolované moci, ztělesňovaný kontroverzní osobou německého císaře – systém, který zavedl Německo do katastrofální války –, za nereformovatelný. Bylo třeba jej nahradit a nastolit demokracii. Lidé, kteří snášeli bolest, utrpení a válečná strádání, museli být vyslyšeni. Na podzim roku 1918 se legitimita státního systému v císařském Německu téměř zhroutila.

Program Čtrnácti bodů, který v lednu předložil americký prezident Wilson a v němž se mezi jiným předvíдалo navrácení všech území, které Německo anektovalo nebo okupovalo, zněl zpočátku německým lídrům jako uvalení klatby. V rychle se měnících podmínkách se však nově zvolený říšský kancléř Maxmilián Bádenský, který již dlouho prosazoval politickou reformu a mír bez anexí, obrátil 5. října na prezidenta Wilsona a doufal, že se podaří dohodnout příměří za podmínek, jež bude Německo ochotno přijmout. Wilson však odmítal učinit jakékoli ústupky a trval na zavedení parlamentní demokracie (což pro německé vládnoucí elity znamenalo ztrátu moci), zřeknutí se územních zisků a masové odzbrojení (včetně předání loďstva). Mezi německými vůdci

se strhla vášnivá diskuse o tom, zda je takto tvrdé podmínky možné přijmout. Ludendorff vehementně prosazoval pokračovat raději ve válce než se podrobit takovému ponížení, nebyl však již v postavení, aby mohl rozhodovat. A události už neměl ani on, ani kdokoli jiný pod kontrolou. Dne 26. října Ludendorff rezignoval, přičemž vinu přičítal všem kromě sebe.

V noci z 29. na 30. října se bouřící se námořníci v Kielu vzepřeli absurdním rozkazům námořního velení, aby německá flotila vyplula na moře a vtáhla britské námořnictvo do poslední rozhodující bitvy. Tato bitva by si vyžádala zbytečné oběti jen z důvodu zachování cti německého námořnictva. To námořníci odmítali. Vzpouza se rychle šířila a zažehla revoluční jiskru. Začaly se zakládat dělnické a vojenské rady, které braly moc do svých rukou. Generálové vyzvali císaře, jako pravý symbol starého pořádku, aby odstoupil. Odešel, i když neochotně. V noci z 9. na 10. listopadu opustil císař Vilém II. vojenský štáb v belgickém Spa a odešel do holandského exilu (kde zůstal až do své smrti v roce 1941). Jeho abdikace byla oznámena předčasně, neboť formální zřeknutí se trůnu bylo ohlášeno až později, 28. listopadu. Ještě než císař odjel, byla z balkonu Říšského sněmu v Berlíně narychlo vyhlášena republika. Zároveň jmenoval kancléř Maxmilián Bádenský bez skutečné ústavní legitimity svého nástupce Friedricha Eberta, vůdce socialistů. Na ústavních detailech v revolučních chvílích nezáleželo. Německo se uprostřed zmatků, které měly trvat ještě dlouhé měsíce, vydalo na cestu k dospělé parlamentní demokracii.

Dosud mocné síly ve státě obhajující staré pořádky však měly dojem, že stačí pouze vyčkat na vhodnou příležitost a učinit zatím nezbytná taktická opatření, než různé okolnosti zruší ústupky vůči demokracii a parlamentnímu řádu. Těsně před vyhlášením příměří zazníval v německém vojenském velení názor, „že levicové strany musí za tento mír sklidit opovržení. Bouře hněvu se posléze obrátí proti nim. Pak existuje naděje, že se znovu vyšvihne do sedla a budeme opět vládnout starým způsobem.“ Demokracie byla v těchto kruzích považována za „největší neštěstí“, jaké by mohlo Německo potkat.

V Itálii byla narůstající krize státního systému jen o něco méně hluboká než v Německu. Ačkoli Itálie byla na straně států Dohody, neměla pocit, že by válku vyhrála. Válku na tuto hluboce rozdělenou zemi seslala v roce 1915 úzká politická špička, jež doufala, že po rychlém vítězství získá velké územní zisky na Jadranu. Dokonce i generálové byli převážně udržováni v nevědomosti ohledně rozhodnutí intervenovat a nikdo se neradil ani s parlamentem. Většina obyvatel Itálie v každém

případě cítila, že ve stávající politické reprezentaci nemají zastoupení. Italové ze sebe nedokázali vykresat žádné nadšení k vládám, které se často střídaly, ale vždy si byly podobné – a staraly se o zájmy stejných elit. Porážky ve válce, materiální strádání a těžké ztráty polarizovaly společnost a podkopaly podporu obyvatel nejenom celé řadě po sobě následujících slabých vlád, ale i samotnému státu.

Italský parlament, symbolizující tuto slabost a rozdělení společnosti, zasedal jen zřídka. Vlády vládly prostřednictvím dekretů. A ačkoli nesly vinu za všechny nezdary, nedokázaly mít pod kontrolou generála Luigiho Cadornu, strohého, dominantního a nemilosrdného velitele italské armády, který byl odvolán až po ponižující porážce u Caporetta v roce 1917. Před touto porážkou převažovaly v zemi vojenské rozkazy. Dodržování kázně v továrnách bylo kontrolováno vojáky. Utužovala se cenzura a omezovala se svoboda projevu. Po protestech proti nedostatku a po stávkách v továrnách se zvýšily represe. Sociální a politické rozpory se vyostřily a soustředily se na nerovnosti a strašlivé válečné oběti. Spolu s tím, jak se od roku 1916 zvyšovaly válečné ztráty, porážky, materiální nedostatek a pocit národního ponížení, začala se nespokojenost projevovat ve stávkách, demonstracích a protestech proti nedostatku potravin. Do otevřené revoluční nálady však ještě něco chybělo – i když ne mnoho.

Odpor k válce a všeobecná nespokojenost byly nejvíce slyšet z politické levice, třebaže socialistické hnutí bylo samo rozděleno na ty, kteří otevřeně odmítali válku a chtěli revoluci, a na většinu, která dále poskytovala, i když bez patřičného nadšení, vlasteneckou podporu válečnému nasazení. Italská vláda však byla ještě vehementněji napadána pravíci. Nacionalisté rozšířili svou základnu příznivců, zesílili svoji agitaci za územní expanzi do jihovýchodní Evropy a Afriky, a jak tvrdil ministr pro vnitřní záležitosti, usilovali o získání kontroly nad policií a terorizovali své odpůrce. Nacionalisté chtěli odstranit podle jejich názoru sterilní parlamentní vládu a s ní spojenou byrokracii, obhajovali radikální společenskou změnu prostřednictvím státu a chtěli, aby hospodářství bylo i po skončení války řízeno po kvazivojenské linii. Stáli už v popředí místních bojových svazů, které sami nazývali *Fasci di Combattimento* (Bojové svazky). Poválečná krize v Itálii byla předznamenána.

Habsburská dynastie, jež vládla ve střední Evropě po dlouhá staletí, nyní rovněž platila cenu za stále méně oblíbenou válku. Konflikt, který se rozhořel po sporu se Srbskem a který nebyl zdaleka zapomenut, se od samého začátku netěšil plné podpoře. Stěží mohl být také nazýván

obrannou válkou a závislost na Německu, bez ohledu na to, kolik vítězných bojů mohlo být vybojováno, byla příliš zjevná, než aby se dala přehlédnout. Odstředivé síly hrozící rozdělit a rozbít habsburskou říši v tomto katastrofálním a vleklém konfliktu nabyly na síle. Již dlouho před poslední fází konfliktu tomu mnoho věcí nasvědčovalo. Císař František Josef I. byl už po celá desetiletí téměř jediným symbolem jednoty v této oslabené mnohonárodnostní říši (v níž byla uherská polovina svými institucionálními strukturami již víceméně samostatnou jednotkou). Když v listopadu 1916 starý císař zemřel, stalo se tak uprostřed narůstající krize legitimacy, co se týče válečného nasazení i habsburského trůnu. Císařův prasynovec a nástupce Karel I. neměl šanci vývoj zvrátit i přes marné pokusy oslabit závislost na Německu a pokusit se o uzavření míru s Dohodou.

Po bitvě u Caporetta mohli Rakušané na krátký čas opět začít snít o slávě. Avšak vlaky, které téměř výhradně sloužily k zásobování armády potravinami, nebyly během následující tuhé zimy k dispozici pro dopravu paliva a potravin civilnímu obyvatelstvu říše. V prvních měsících roku 1918 v různých místech říše propukaly mohutné protestní stávky. Nepokoje v průmyslu, roztrpčení nad žalostnými podmínkami k životu, národní separatismus a protiválečné nálady se mísily v zlovlný kvas. „Naprostá neschopnost vládců, absolutní demoralizace a chaos, všeobecná nejistota,“ tak zněl názor vídeňského lékaře a spisovatele Arthura Schnitzlera. V říjnu 1918, když vypukly nepokoje kvůli nedostatku potravin a šířily se stávky, protesty, národnostní nevraživost a nezákonnost, situace se podle slov Hanse Loewenfelda-Russe, státního sekretáře rakouského Úřadu pro výživu obyvatelstva, stala „naprosto zoufalou“. Habsburská říše se viditelně rozpadala.

Třídní rozdíly ve velké části říše byly do velké míry potlačeny politikou etnického nacionalismu nebo byly její součástí. Mimo vlastní rakouské země, kde hrozilo, že protesty dělníků kvůli prudce se zhoršujícím životním podmínkám, často inspirované Ruskem, přerostou v revoluci, splynuly s požadavky za nezávislost a za zrušení říše, populárními zejména mezi Čechy, Poláky a jižními Slovany. V Uhrách sílil i přes projevovanou ochotu císaře Karla I. k zavedení liberálních reforem a přechodu k větší federalizaci říše v posledních letech války tlak na nezávislost na Vídni, podporovaný socialisty a mnohými liberály. Na rozdíl od Zalitavska (Uher), kde byla alespoň formálně zachována civilní vláda a parlamentní diskuse, v Předlitavsku byla pozastavena činnost zákonodárského sboru Říšské rady (*Reichsrat*) a provinční shromáždění byla zrušena. Prudce se naopak zvýšily cenzura a dohled.

Kromě německých a českých zemí bylo všude zavedeno vojenské právo. Odpůrci režimu byli zatýkáni a zavíráni do vězení. Represe však nebyla dostatečná, aby dokázala v posledních letech války potlačit narůstající národní separatistická hnutí, zejména v případě Čechů.

Poté, co byly zbytky rakousko-uherské armády, jejíž vojáci se už jen snažili zachránit si svůj život, rozdraceny v říjnu 1918 Italy u Vittoria Veneta, byla říše v posledním tažení. Armáda se rozpadala. Císař Karel souhlasil na sklonku října s tím, že se vojáci připojí ke svým národním jednotkám. Tento souhlas byl stejně jen uznáním toho, co se už ve skutečnosti dělo, když Češi, Poláci, Maďari, Chorvaté a další dezertovali z armády a odjížděli domů. Na konci října vyhlásily Československo, Maďarsko a Království Srbů, Chorvatů a Slovinců s neobyčejnou rychlostí svou nezávislost. Příměří Rakouska s Itálií, vyhlášené 3. listopadu, označuje konec jeho válečných snah. Císař Karel I. se 11. listopadu neochotně zřekl své moci (avšak ne svého nároku na trůn) a strávil zbývající tři roky svého života v exilu ve Švýcarsku a posléze na Madeiře. Skončilo tak pět století vlády Habsburků.

K revolucím v Německu a v Rakousku-Uhersku, rozbití tamějších monarchií a jejich nahrazení republikami (v druhém případě celou řadou „nástupnických států“) došlo pouze díky blížící se porážce ve válce. Rozpad osmanské říše rozkládající se na jih od Turecka – většina dřívějších držav na Balkáně získala nezávislost v 70. letech 19. století a balkánské války v letech 1912–1913 znamenaly konečnou ztrátu osmanských území v Evropě – následoval po porážce, kdy turečtí váleční vůdci uprchli na palubě německé ponorky do Oděsy a následně do Berlína. I uvnitř osmanské říše však způsobila narůstající nepopularita války nepřekonatelnou krizi legitimacy státu. Vysoký stupeň dezercí ukazoval na stále žalostnější morálku v turecké armádě. Nejistá a těžko ovladatelná osmanská říše ve svém válečném úsilí přecenila své síly. Ze svého pokusu dosáhnout územních zisků na Kavkaze vyšla říše s prázdnými rukama a na Blízkém východě, kde od roku 1916 revoltovali Arabové (hojně podporovaní Brity a Francouzi, kteří tím chtěli podpořit své imperialistické zájmy), se stala osmanská správa v jižní části říše téměř nefunkční.

Mezitím se v centru říše problémy vršily alarmujícím způsobem. Ztráty Turecka na frontě byly obrovské. Podle odhadů padlo ve válce na 2,5 milionu tureckých vojáků, třikrát víc než Britů. Rozsah těchto ztrát, provázený hroučící se domácí měnou, prudce stoupajícími cenami a akutním nedostatkem potravin a dalšího zboží podkopával ještě víc otrásající se základy osmanské říše. Ani uzavřené příměří neukončilo

utrpení a násilí v Turecku, které bylo brzy uvrženo do války o nezávislost trvající až do roku 1923, kdy se zruinovaná země nakonec vynořila z trosek jako nezávislý suverénní stát. Převzetí osmanských držav na Blízkém východě západními imperialistickými mocnostmi, Británií a Francií, bylo doprovázeno silnými protikoloniálními nepokoji, vlnami protestů a zakořeněným násilím, které neskončilo ani po válce. Následky pro budoucnost byly nesmírné.

Válka po sobě zanechala rozbitou Evropu, stěží podobnou kontinentu, jenž vstoupil do válečného konfliktu před čtyřmi lety. Dokonce i vítězné mocnosti – Velká Británie, Francie a Itálie (formálně jako „vítězná velmoc“) – vyšly z boje zcela otřesené. Dát věci do pořádku s největší pravděpodobností znamenalo připadnout do sféry vlivu Spojených států jako nově vznikající velmoci, nezjizvené válkou a hospodářsky výrazně posílené ve spojitosti s oslabením evropských mocností. Fakt, že Amerika nakonec ponechala Evropu, aby se s tímto úkolem vypořádala sama, hrál nemalou roli v rozvíjející se krizi poválečné éry. U kořenů tohoto katastrofálního válečného dědictví však leželo něco jiného. Klíčovou roli sehrála skutečnost, že z trosek imperiálního Německa, habsburské monarchie a carského Ruska vznikla nepřirozená konstelace, která měla mít v následujících letech hrozné následky.

Kombinace etnického nacionalismu, územních konfliktů a třídní nenávisti (nyní zaměřené ať už v ambicích či v obavách na novou sílu – bolševismus v Rusku) se ukázala být vysoce výbušnou směsí. Jedním z hlavních válečných odkazů byl etnický nacionalismus. A smrtelně nebezpečným se měl stát přesně v těch oblastech střední a východní Evropy, kde žily po staletí vedle sebe smíšené etnické komunity a kde nové napětí, konflikty a nenávisti vyvolané většinou právě válkou nyní našly vyjádření v ostrých sporech o to, kudy povedou hranice a jak bude území rozděleno. Tato jedovatá nenávist nesmírně zesílila i kvůli nové ingredienci: triumfu bolševismu v Rusku. Třídní konflikt, zejména ve východní a střední Evropě, zastínil etnické a územní animozity a vytvořil vroucí kotol plný násilných nevraživostí. Znamenalo to, že rané poválečné roky mohly být v těch částech kontinentu, kde v nezmenšené míře pokračovalo enormní násilí, stěží nazývány obdobím míru. Toto násilí po sobě zanechalo hluboká nepřátelství, která vyšla najevo, když byla Evropa o dvacet let později uvržena do dalšího, ještě ničivějšího konfliktu.

První světová válka přinesla obrovské, téměř nepředstavitelné lidské ztráty. Vojenské ztráty dosáhly téměř devíti milionů mrtvých, civilistů

zemřelo téměř šest milionů (většinou při masových deportacích, hladu a na nemoci). Vezmeme-li v úvahu všechny bojující státy, asi sedm milionů účastníků bojů padlo do rukou nepřítele a někdy strávilo dlouhé roky v často primitivních životních podmínkách v zajateckých táborech (po uzavření příměří jich ale většina byla celkem rychle repatriována). Vítězství bylo nakonec dosaženo kombinací větší vojenské síly a lepších ekonomických zdrojů. Ale k čemu to všechno vlastně bylo? Názory lidí na tento problém se přirozeně značně lišily, v neposlední řadě ve shodě s jejich vlastními zkušenostmi a osudem jejich země. Mnoho lidí na všech stranách bojovalo za různé ideály – často bláhové, ale přece jen ideály. Patřila k nim obrana vlasti, národní hrdost a prestiž, svoboda a civilizace, vlastenecká povinnost a stále více i národní osvobození a naděje na lepší budoucnost. Když se ony čtyři roky jatek chýlily ku konci, zapsal si v roce 1918 známý rakouský spisovatel Robert Musil cynicky do svého deníku: „Tato válka může být zredukována do následující věty: Umíráš za svoje ideály, protože nestojíš za to pro ně žít.“ V té době si pravděpodobně jen malá část účastníků bojů nadále zachovala ve svém srdci ideály – ať už byly jakékoli –, s nimiž vstupovala do války. Pro mnohé vojáky, jichž byly do evropských masových armád odvedeny celé legie, skutečně nemusel abstraktní idealismus mnoho znamenat. Často bojovali proto, že neměli jinou možnost. A pro mnoho z nich nedávala tato jatka ani žádný smysl.

Ostrá slova jednoho Francouze, která si zapsal na západní frontě v roce 1916 krátce předtím, než padl, vyjadřují pocity milionů obyčejných vojáků ze všech bojujících armád:

Ptám se, doufaje, že pochopím
úcel těchto jatek. Odpověď,
kterou dostanu, zní: „Za vlast!“
Ale nikdo nezná důvod proč.¹²

Válečné krveprolití bylo obrovské, destrukce nesmírná. Odkaz války v dramaticky změněné Evropě byl naléhavý. Dlouhé zúčtování mělo teprve přijít.

¹² Přeložil Martin Čížek.

3 TURBULENTNÍ MÍR

„To není mír. To je jen příměří na dvacet let.“

Maršál Ferdinand Foch k versailleské mírové smlouvě (1919)

Byl uzavřen mír – tedy mír svého druhu, který se však mnohdy míru vůbec nepodobal. Ihned po válce došlo k obrovské turbulenci, jež se podobala přílivové vlně po zemětřesení. Trvalo pět let, než se tyto seizmické otřesy utišily. Vojáci se navraceli domů do drasticky odlišného politického, sociálního, ekonomického i ideologického prostředí. Válka zničila politické systémy, zruinovala hospodářství, rozdělila společnost a otevřela cestu k radikálně utopickým vizím o lepším světě. Toto období získalo nálepku „války vedoucí k ukončení války“. Proč tedy vydláždilo cestu k dalšímu, ještě daleko horšímu a zničujícímu válečnému konfliktu? Proč tak rychle vyprchaly naděje milionů lidí na mír a na lepší společnost vybudovanou na zásadách větší svobody a rovnosti? Proč byly v Evropě položeny základy nebezpečné ideologické triády naprosto nekompatibilních politických systémů soutěžících o nadvládu: komunismu, fašismu a liberální demokracie? Proč triumfoval v těchto raných krizových letech a přes bezprostřední poválečná traumata komunismus pouze v Rusku a fašismus pouze v Itálii, zatímco demokracie přežila téměř všude ve zbytku Evropy – v neposlední řadě v zemi nacházející se v samém centru evropského kontinentu, v Německu?

ZEMĚ „HODNÁ HRDINŮ“?

V průběhu volební kampaně roku 1918 sliboval britský premiér David Lloyd George, opěvovaný mnoha lidmi jako „muž, který vyhrál válku“, vytvoření země „hodné hrdinů“. I v této zemi, která byla před válkou nejbohatší evropskou mocností a nebyla čtyřmi lety bojů téměř vůbec zasažena, se tato slova budou mnoha vojákům navracejícím se domů ze zákopů brzy jevit jako čirý výsměch.

Brzká demobilizace vojáků v Británii probíhala vlastně celkem hladce. Z celkového počtu 3,5 milionu vojáků v době uzavření příměří